

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Balázs Mihály
Az 1570-es marosvásárhelyi zsinat újabban előkerült tézisei. 107
- Molnár Lehel
Az egyházlátogatás vagy canonica visitatio fogalma, kialakulása,
rendeltetése, fajtái és gyakorlata. 120
- Lovas Borbála
A könyvtáblák titka: könyvkölcsönzésről, bejegyzésekről, imáról és
varázslásról 144
- Ősz Sándor Előd
Rudolph Gwalther prédikációi Magyarsáros és Ádámos
unitárius szószékén 163

MŰHELY

- Nagy László
Simó Attila lelkész naplója 1945-ből 182
- Ferenczi Z. Sámuel
121. pohárköszöntő a Berde-serleggel. 194

VARIA

- Rokolya Gábor
„Megtartott minket magyarnak a templom és az iskola.”
Derzsi Elekes Domokos székelykeresztúri ügyvéd pályarajza 196

KÖNYVSZEMLE

Erich Türk

ENYEDI Pál – MÁRK Attila, *A Magyar Unitárius Egyház orgonái I.*

A Háromszék-Felsőfehéri és a Székelyudvarhelyi Egyházkör (Kolozsvár–
Budapest: Magyar Unitárius Egyház – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
Egyházzenei Kutatócsoport, 2021), 575 old. 216

Halottunk

Péterfi Sándor 219

Kivonatok 220

TANULMÁNYOK

Balázs Mihály¹

Az 1570-es marosvásárhelyi zsinat újabb előkerült tézisei

Az alábbi tézisekre a kelet-közép-európai radikális reformációról fontos forrásközleményeket és feldolgozásokat közlétező Martin Rothkegel hívta fel a figyelmet, aki a cseh testvérek története alapidokumentumainak feltárására alakult munkaközösség munkájában is részt vesz. Mint ismeretes, a huszita mozgalom radikális irányzatának maradványaiból szerveződő *Unitas Fratrum* (jednota bratrská) vallási megújhódási irányzat a 15–16. század fordulójára különösen a cseh- és morvaországi falvakban talált egyre több követőre, de Lengyelország területén is létrejöttek gyülekezetei. A Luther és több svájci reformátor által a reformáció előfutáraként tisztelt áramlat képviselői ugyanakkor dogmatikai és szervezeti önállóságukat megőrizve tevékenykedtek. (A szentségek számát nem voltak hajlandók kétfőre redukálni, ragaszkodtak lelki vezetőik nötlenségéhez, pacifisztikus eszményeket követve idegenkedtek a kardviseléssel járó hivatalok betöltésétől.) Mindezek inkább gyanakvást keltőnek, mintsem a megtűrésüket állandósítónak bizonyultak a Habsburg uralkodók szemében, s 1548-ban Ferdinánd ediktumot adott ki betiltásukra. Első menekülésük egyik fontos útvonala Lengyelországba vezetett, s egyik fontos központjuk Leszno (Lissa) lett, amely a fehérhegyi csata után bekövetkezett végleges csehországi betiltásuk (1623) után és Comenius (Jan Amos Komenský, 1592–1670) püspöksége idején az európai szellemi élet fontos központjává vált. A 18. században aztán a Nicolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760) által alapított hernhuti pietistákhoz csatlakozott ez a közösség, amelynek tagjai ugyanakkor gondosan feljegyezték történelmüket.

¹ BALÁZS Mihály (Gyón, 1948) irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtanszékének nyugalmazott egyetemi tanára. Elérhetősége: rotonde9@gmail.com.

Az erdélyi unitáriusokhoz hasonlóan persze hosszú ideig nekik sem volt lehetőségük arra, hogy legalább legfontosabb dokumentumaikat nyomtatásban is megjelentessék. A sok viszontagság ellenére megőrződött viszont az 1458–1589 közötti életüket tizennégy negyedrétes kötetben, s mintegy tízezer oldalon dokumentáló *Acta Unitatis Fratrum*, amelyre a leghosszabb ideig a mondott hernhuti közösség vigyázott, s amely 1945-ben került a prágai nemzeti levéltár, illetőleg az ottani nemzeti könyvtár tulajdonába. A legendás szövegegyüttes összeállításában a legnagyobb érdemeket a roppant műveltségű Jan Blahoslavnak (1532–1571) tulajdonítja a szakirodalom, aki egyszerre volt sokoldalú, zeneelmélettel is foglalkozó, továbbá az első cseh nyelvtant összeállító és az Újtestamentumot csehre átültető eruditus humanista és közössége dogmatikai integrátását védelmező, a 16. század derekának protestáns nagyságaival felkészülten vitatkozó teológus. E polémiák során gyakran hivatkozott közössége fényes tradíciójára, amelynek felmutatása végett is törekedett az elődök teológiai értekezéseinek, kegyességi iratainak és leveleinek, illetőleg a helyi közösségek fennmaradt dokumentumainak beszerzésére és lemásolására.² Az arányokat jól tükrözi, hogy a mondott tizennégy kötetből nyolc az ő irányítása alatt állt össze, közöttük az a kilencedik is, amely a tanulmányunk címében szereplő zsinati tételeket tartalmazza, s amelyet a kollegiálisan rendelkezésünkre bocsátott digitalizált változat alapján közölni tudunk.³

Mivel Dávid Ferenc a *Rövid magyarázatban* az unitarizmushoz vezető útját felvázolva megemlékezik a cseh testvérekről is („Ennek utána – ti. a szászországi tanítók után – nem sok idő múlva a csehekhez hajlánk, de nem tudománynak tisztaságában, hanem az anyaszentegyháznak igazgatásában”), gondolhatnánk esetleg közvetlen kapcsolatfelvételt.⁴ Az 1570-es évek elejére azonban a nemzetközi protestantizmusban már lekerült a napirendről a szentháromság-tagadókhoz való bárminemű közeledés. Így a most tárgyalt téziseket tartalmazó kötetben is svájci teológusok, illetőleg a velük kapcsolatot tartó és a cseh testvérek történetével is foglalkozó lengyel református Jan Łasicki, továbbá a szász válasz-

² Minderről historiográfiai áttekintéssel és alapos bibliográfiával: *Regesten der in der Handschriftenbänden Acta Unitatis Fratrum I-IV überlieferten Texte* (Acta Unitatis Fratrum. Dokumente zur Geschichte der Böhmischen Brüder im 15. und 16. Jahrhundert, 1.) szerk. Joachim BAHLCKE, Jindřich HALAMA, Martin HOLÝ, Jiří JUST, Martin ROTHKEGEL, Ludger UDOLF (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018), 17–43.

³ Jelzete: Praha, Národní Archiv, Sign. Ochránov, AUF, sv. č. 9. Acta Unitatis Fratrum. f. 45–46.

⁴ Részletesebben: BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén* (Humanizmus és reformáció 14.) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 32–33.

tófejedelem szolgálatában álló diplomata, Hubertus Languetus⁵ és Blahoslav püspök levélváltását olvashatjuk.

Megmaradásukat tehát másnak, nevezetesen annak köszönhetjük, hogy a püspök kiterjedt kapcsolatrendszerében helyet kapott Kolozsvári Jordán Tamás is. A Kolozsvárról elszármazott híres orvos pályaképét sok új adattal gazdagító Robert Offner publikációiból⁶ tudjuk, hogy bécsi barátja, az udvari orvos Johann Crato von Krafftheim közvetítésével került kapcsolatba a cseh testvérek két vezető személyiségével, Jan Blahoslavval és Jan z Zierotinnal, az ivančicei (Evancium, Eibenschutz) iskola és nyomda létrehozójával. 1569 nyarán az ő meghívásukra telepedett le Morvaországban, ahol orvosi karrierje közismerten kiteljesedett. Számunkra most az a fontos, hogy a már akkor is híres orvos meghívói nemzetközi kapcsolatait is gazdagítani tudta. A mondott levelekből az derül ki, hogy megérkezése után nem sokkal ő közvetített Hubert Languet és Jan Blahoslav között, de ő juttatta el a püspökhöz a dolgozatunkban közölt tételeket is. Az ezeket felvezető cseh nyelvű szövegben ugyanis azt olvassuk, hogy Jordán doktor számára küldték meg őket Magyarországról. A bejegyző nem mondja meg, ki volt a küldő, fontosabbnak tartotta, hogy néhány indulatos mondatban elmarasztalja a tételek megfogalmazóit, akik szerint a Sátán és Lucifer ösztönzésére felségsértést követnek el a Szentháromság és annak egyes személyei ellen. Bár itt arról nem értesülünk, hogy Jordán Tamáshoz hogyan jutott el a szöveg, egy másik, vegyes tartalmú, s majd egy újabb közleményünkben hamarosan megjelenő levél alapján azonban megalapozottan gondolhatunk arra, hogy az ekkor Pozsonyban élő Georg Purkircher lehetett a közvetítő. Ennek a másik levélnek a cseh felvezetésében ugyanis azt olvashatjuk, hogy egy magyarországi barát küldte a morvaországi barátjának. Ugyanakkor 1570. május 3-án Pozsonyból van címezve, írója pedig azzal a közléssel kezdi mondandóját, hogy a címzett ifjúságának helyszínéről érkezett leveleket is kivonatol. Mivel az első rész és a befejezés erdélyi eseményekkel foglalkozik, nem kérdéses, hogy a címzett a Kolozsvári nevet is felvevő Jordán Tamás. Nagyon valószínű az is, hogy a feladó Purkircher, hiszen róla nemcsak azt tudjuk, hogy az ottani humanista kör tagjaként folyamatosan a

⁵ A szász választófejedelem szolgálatában álló, leveleiben magyarországi és erdélyi ügyekről is megemlékező utazó diplomatával magyar szakirodalom is foglalkozik. Ennek számbavétele: BALÁZS Mihály, „Adalék Giorgio Biandrata nemzetközi kapcsolataihoz”, in *Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*, szerk. DÁNÉ Veronka, LUPESCUNÉ MAKÓ Mária, SIPOS Gábor (Kolozsvár: EME, 2006), 11–16.

⁶ A legutóbbi összegzés teljességre törekvő bibliográfiát is ad: ROBERT OFFNER, „Biographie. Jordanus, Thomas”, *Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen*, letöltve: 2022. június 8., <https://kulturstiftung.org/biographien/jordanus-thomas-2>.

városban tartózkodott,⁷ hanem azt is, hogy később egy epigrammában köszöntötte Jordán Tamásnak a pestisről írott könyvét.⁸

Mostani adataink alapján persze lehetetlen megmondanunk, hogy ki lehetett a Purkirchert ebben az időben erdélyi hírekkel és dokumentumokkal folyamatosan ellátó személy, így a nyomozást itt most abba is kell hagynunk. Rátérhünk tehát az alábbiakban teljes terjedelmében közölt latin nyelvű tételsor (közleményünk adja az általunk készített magyar fordítást is) értelmezésére.

Először is azt kell megállapítanunk, hogy az unitárius egyháztörténet-írás 1570-ből csupán egy őszi, szeptember 5-re összehívott zsinatról tud.⁹ Az alább közölt dokumentum tehát fontos mozzanattal egészíti ki az eseményekben gazdag 1570-es esztendő történéseit. Mivel az 1569-ben Melius Péter és Dávid Ferenc hívei között magyar nyelven lefolyt váradi hitvitát követő küzdelmet korábban részletesen bemutattuk,¹⁰ s a kép Bánki Szilvia¹¹ jóvoltából új szövegekkel és megfontolásokkal is gazdagodott, nincs szükség a háttérrajz újabb részletezésére. Elég csupán azt megismételni, hogy a két személyiség és táboruk állhatatosan törekedtek a nyilvános összeütközések közegeinek számukra minél kedvezőbb kialakítására is. Melius részéről ez azt jelentette, hogy olyan zsinatok megtartását kezdeményezte, amelyeken a középkorból örökölt egyházszervezeti

⁷ A híres humanista körről újabban: CSEHY Zoltán, „Radéczy István, a költő”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115., 2. sz. (2011): 217–221.; BOROSS Klára, „A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében”, in *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 13, szerk. SZÖGI László (Budapest: ELTE, 2007): 157–185.

⁸ Georgius PURKIRCHER, *Opera quæ supersunt omnia*, szerk. MIROSLAUS OKÁL (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 145. Purkircher és Jordán Tamás ezt megelőző kapcsolatáról nem tud monográfusa: KNEIFEL Mária: *Purkircher György* (Értekezések a magyarországi latinság köréből 6.) (Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Kk. és Ny., 1942), 33.

⁹ [DÁVID Ferenc], *Responsio pastorum ac ministrorum ecclesiarum in Transylvania...* (Claudiopoli, 1570), C2v. RMNY I. Az újonnan felfedezett zsinati tézisek kiegészítik a korai újkori unitárius zsinatok időrendes mutatóját: KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, ford. MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.) (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009), 797–801.

¹⁰ BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei* (Humanizmus és reformáció 25.) (Budapest: Balassi Kiadó, 1988), 23–45.

¹¹ BÁNKI Szilvia, „Az Fiú is Jehova. Ismeretlen művek Komlós András műhelyéből”, in *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. BEREKZKI Lajos, FEKETE Csaba, G. SZABÓ Botond (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000), 9–27.; Uő: „Az 1570. évi sajtópolémia nyomtatott, példányból eddig nem ismeretes vitatéziseiről”, *Magyar Könyvszemle* 130., 2. sz. (2014): 272–276.

kereteknek megfelelően részt vettek a tiszáninneni gyülekezetek lelkeszei is, jól lehet ezek nem tartoztak II. János választott király fennhatósága alá. Ez tükröződött a helyszínek megválasztásában (Csenger és Miskolc), s az ebből adódó politikai nehézséget azzal igyekeztek áthidalni, hogy a kassai főkapitánytól menlevelet biztosítottak volna a másik országból érkezettek számára. Mindezt kiegészítették az európai református központokból érkezett támogató iratokra való hivatkozással, beleértve a legfontosabbak publikálását is. Dávid Ferencék ezzel szemben arra hivatkoztak, hogy uralkodójuk kifejezetten eltiltotta őket az idegen ország zsinatain való részvételtől, s ezért helyszíneként rendre a történeti Erdély településeit javasolták. Ezt a partiumi terjeszkedés előmozdítására kisebb területek papjait megszólító hitvitákkal társították, s ezeket főleg olyan helyszínekre kezdeményezték, ahol optimális esetben számíthattak a település vezetőinek támogatására.¹²

A Marosvásárhelyre összehívott zsinat könnyen beilleszthető ebbe a képbe, az időpont viszont kifejezetten újdonságnak számít. Kijelölése nem volt hátsó szándék nélküli, hiszen ha meg is hívták a partiumiakat (mivel nem a zsinati meghívó, hanem csak az elfogadásra javasolt tézisek állnak rendelkezésünkre, ezt nem tudhatjuk), aligha kellett számolniuk azzal, hogy az ott mégiscsak többségben lévő reformátusok tekintélyes számú képviselője a tél kellős közepén, február elején Marosvásárhelyen megjelenjék. Mivel a javasolt hitcikkelyek nagyon visszafogottan intézik el az elutasított nézeteket, hajlunk arra, hogy az egyetértő tábor összejövételéről beszéljünk, vagyis elképzelhetőnek tartjuk, hogy a meghívóban már az a formula szerepelt, ami a későbbi marosvásárhelyi disputációra invitálóban. Lehetséges tehát, hogy már kifejezetten az Erdélyben az egy Atya Istent, Krisztus atyját és egyetlen fiát, a megfeszített Jézus Krisztust, továbbá mindkettőjük lelkét valló gyülekezetek képviselőit, vagyis a szentháromságot elutasítókat hívták össze. Ez persze azt is jelentené, hogy határozott mozdulatot tettek az önálló szerveződés irányába.

Ez csak nagyon valószínű feltevés, ám az egészen bizonyos, hogy összefüggést kell látnunk a zsinat és az 1570 januárjában Medgyesen született országgyűlési határozat között: „Az mostan támadott eretnkségek és azok indítói megbüntetése felől felséged kegyelmes válaszát megszolgálgjuk felségednek, hogy felséged legelőször megtekintvén az Űristennek tisztességét és az felséged fejedelmi méltóságát, efféle káromlásokat és eretnkségeket nem szenved országá-

¹² A hitterjesztés módszereinek alaposan megfontolt módozatairól lásd: HORN Ildikó, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története* (Budapest: Balassi, 2009), 42–56.

ban, hanem végére menvén, mind authorit, mind hírdetőit megakarja büntetni, hogy az úristennek ennél nagyobb haragja is reánk ne szálljon.”¹³

Úgy látom, a szakirodalom hajlik elfogadni azt a véleményt, hogy a korlátozásokat tartalmazó törvény nem a régebben jelen lévő irányzatok valamelyikéről beszél, s így semmiképpen sem az unitáriusokat tekinti „mostan támadott” eretnekeknek.¹⁴ Ez tükröződik újonnan előkerült dokumentumunkban is: a szorosabban vett szentháromságtani tételek bármiféle kiegészítés nélkül ismétlik meg azt az álláspontot, amelyet 1568 óta latin és magyar nyelven egyaránt többször közzétettek.

Újdonságot jelent viszont az utolsó négy tétel, így a keresztség ügyével foglalkozó XI. és XII. is. Nem a téma új, hiszen ennek a szentségnek a helyes és biblikus értelmezése és kiszolgáltatása az unitarizmus erdélyi megjelenése óta napiranden volt. Mint a már idézett tanulmányokban utaltam rá, valószínűleg az újrakeresztelés bevezetésétől sem visszariadó radikális törekvések intenzívebb jelenléte magyarázza a szokatlanul kemény országgyűlési határozatot, s erre reagál a XII. hitcikkely, amely „különösen a mostani időkre” hivatkozva intézkedik az ezt a gyakorlatot követni akarók kiközösítéséről. Ezt megelőzően a XI. hitcikkely a reformáció alapüzenetéhez simuló módon (a hit és a hittételek Isten meghallgatott ígéjére kell épüljenek) körvonalazza azt a megoldást, hogy ne a csecsemőket kereszteljék meg, hanem azokat, akik már valamiféle oktatásban részesültek. Egészen nyilvánvaló persze, hogy a követendő gyakorlatra nem születik egyértelmű utasítás, hiszen továbbra is függőben marad: meddig tart a segítség, vagyis az oktatást igénylő gyengeség időszaka. Innen nézve talán a bizonytalanságot kívánták mérsékelni azzal, hogy az országgyűlési határozat esztendejében németül és magyarul is megjelentettek egy „könyvecskét” a keresztség általuk igaznak tartott felfogásáról.¹⁵ Mivel erről is készült részletes elemzés, most csak arra hívom fel a figyelmet, hogy ez a szentséggel legterjedelmesebben foglalkozó mű elvben ugyan megfogalmazza, hogy a „pápasták” és a „pápázók” (vagyis az unitáriusokon kívüli protestánsok) által kiszolgáltatott ke-

¹³ EOE II. 368.

¹⁴ BALÁZS Mihály, *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról* (Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 8.) (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 17–19.

¹⁵ A korábbi szakirodalmat is méltató értelmezés: BALÁZS, *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, 124–131. A magyar változatnak megjelent újabban egy, a faksimilével egybekötött modern átirata is: *Könyvecske az igaz keresztyéni keresztségről. Szerzők: a 16. században élt flandriai anabaptisták*, az eredeti XVI. századi mű magyar szövege alapján a karakter szerint és értelmező szövegátíratok írója KELEMEN Sándor Tomi (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ, OSZK, Magyarországi Baptista Egyház, 2020).

resztséget érvénytelennek tekinti, ám többször kifejti azt is, hogy a hozzájuk csatlakozó felnőtteket csak akkor kell megkeresztelni, „ha a nagy szükség nem ellenz róla”. Nagyon óvakodnak tehát attól, hogy az elméleti belátást az újrakeresztelést gyakorlattá tevő lépések kövessék. Igyekeznek a figyelmet a gyermekkeresztelés elutasítására korlátozni, s ennek ebben az esztendőben tanúbizonyságát adják akkor is, amikor Meliusék Csengeren hangoztatott vádjait utasítják vissza. A cáfolat legfontosabb eleme, hogy gyermekkeresztelést a keresztség és a körülmételés analóg szerepével indokló reformátusok nem veszik észre: a keresztségnek más a funkciója, mint a körülmételésnek, s akik ezt nem látják be, azok nem képesek arra sem, hogy az Ótestamentumot megkülönböztessék az Újtól.¹⁶

Nem kevésbé izgalmas az egyházszervezeti intézkedéseket tartalmazó utolsó két hitcikkelyjavaslat. Az utolsó még valószínűleg nem egy részletesen munkált írásos rendtartásra hivatkozik, hanem az előző tételben rögzített rend fontosságát húzza alá és hangsúlyozza, hogy érvényre juttatásában nagy szerepet szánnak a közösségek világi előjáróinak. Teljesen nem új a legfontosabb konkrétnak tartalmazó XIII. cikkely, hiszen már 1569-ben a *De regno Christi* c. munkában kifejtették, hogy csak az egyház által kiküldött „missio ordinaria” birtokában lévők jogosultak az evangélium hirdetésére. Ennek szellemében született meg a híres 1568. januári törvény is, amely az európai protestantizmus világában akkor már példátlan módon megadja a községnek a prédikátorok közötti választás jogát, ám arról nem beszél, hogy a község tagjai is az evangélium hirdetői lehetnek. Ez persze megszorítás volt az egyetemes papság korai reformatori értelmezéséhez ragaszkodók, így Servet ellenében is, aki minden hívőt „spiritualis miniszternek” tekintett. A kérdést drámai erővel tűzték napirendre a lengyelországi események, ahol a rakóvi kísérlet során a világból kivonult antitrinitáriusok közösségében mindenki szabadon profétálhatott. Az 1570-ben anabaptisztikus-spiritualista nézetei miatt Dávid Ferenc és Heltai Gáspár által kiutasított Elias Gczmiedelesége esete azt bizonyítja, hogy ilyen nézetek beszivárogtak Erdélybe is.¹⁷

¹⁶ [DÁVID Ferenc], *Responsio pastorum ac ministrorum ecclesiarum in Transylvania...* (Claudiopoli, 1570), C2v. RMNY I., 285. Részletes tartalmi ismertetés magyarul: JAKAB Elek, *Dávid Ferenc emléke* (Budapest, 1879), 172–175.

¹⁷ Róla lásd PIRNÁT Antal bibliográfiáját: *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des nonconformistes religieux des seizième et dix-septième siècles I. és XI.*, szerk. André SÉGUENNY, Irena BACKUS, Jean ROTT (Baden-Baden–Bouxwiller: Koerner, 1980 és 1990). A legfontosabb dokumentum magyar fordításával: BALÁZS Mihály, „Spiritualizmus és felekezetiesség a kései Heltai műveiben”, in Uő, *Felekezetiesség és fikció...*, 76–94.

Nem régen az is kiderült, hogy Heltai imádságos könyvének egyes részletei is bírálják az ilyen felfogást.¹⁸

A tömör megfogalmazás minden eddigénél határozottabban tenné az egyház jogává annak eldöntését, hogy ki részesült a kinyilatkoztatás adományában, s kifejezetten megtiltotta, hogy az egyház, azaz nyilvánvalóan a lelkésze előzetes megkérdezése nélkül bárki előálljon javaslataival. Hogy ez mennyire aktuális kérdés volt, azt az éppen az ezekben a napokban Kolozsvárra érkező, s a Dávid Ferenc családjába benősülő Johann Sommer ténykedése bizonyítja. Ő itteni munkálkodása első termékeként átdolgozást készített Giacopo Aconcio *Satanæ Stratagemata* c. művéből. Az eredetivel összhangban az egyház eszményi működése elengedhetetlen feltételeként kezelte a „communis prophetia” intézményének visszaállítását. Sőt nem csupán azt mondta, amit az olasz gondolkodó, hogy ti. a gyülekezet előtt bárki (nem csupán a pap) elmondhatja véleményét, hanem a leghatározottabban követelte, hogy az egyszerű hívők (*idiotæ*) javaslatokkal is előállhassanak. Az átdolgozás kifejti azt is, hogy Nagy Konstantinosz előtt nem volt szükség a papoknak különleges szerepet biztosító ordinációra sem. Szerinte a felsoroltak szükségesek tehát a tudóskodó teológusok arroganciájának korlátozására, s csak így szüntethető meg az az egyre inkább elhatalmasodó gyakorlat, hogy néhány nem igazán fontos dogmatikai tétel miatt schwermerinek (rajongónak) tekintsenek kegyességre törekvő embereket.¹⁹

Úgy vélem, a XII. cikkely megerősíti azt az elképzelést, hogy ez a felfogás nem nyerte el az egyház vezetői, így Dávid Ferenc támogatását. Johann Sommer szövege tehát nem a fejedelmi hatalom közbelépése miatt nem jelent meg, hanem a formálódó antitrinitárius egyház vezetői maguk sem tartották kívánatosnak közzétételét.

¹⁸ *Heltai Gáspár imádságos könyve (1570–1571)*, bevezető tanulmánnyal közléteszi BALÁZS Mihály (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 5.) (Kolozsvár: 2006), 45–55.

¹⁹ BALÁZS Mihály, „Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97., 2. sz. (1993): 167–196.

Articuli synodi Wasarhelliensis anno Domini 1570 2. die Februarii

Quum piorum coetus hanc ob causam potissimum cœant, ut notitia Dei vera innotescat ac propagetur, nomenque illius sanctum celebretur. Ut huius nostri congressus hunc scopum nobis propositum pii universi intelligant, hos articulos ordine proponere volumus.

A kegyesek közösségei többnyire abból a célból gyűlnek össze, hogy Isten igaz ismeretét nyilvánosságra hozzák és hirdessék, továbbá, hogy szent neve magasztaltassék. Hogy tehát a kegyesek mindenütt megértsék mostani összejövetelünknek ezt a célját, az alábbi hittételeket raktuk sorba.

I. Primo. Unum nos Deum credere confitemur, secundum præscriptum verbi Dei, qui est pater ille luminum, a quo et omnes donum et datum bonum, quem apostoli patrem Messiae esse prædicant. Joh.8. Actor. 3.4.5.10., 1Cor8. Qui ergo tripersonatum Deum fatetur, is Deum Antichristi defendit contra Christum et eius apostolos.

Először. Valljuk, hogy a szentírásban előírt módon egyetlen Istenben hiszünk, aki a világosság atyja, akitől minden adomány és jótétemény származik, akiről az apostolok a Messiás fiaként prédikáltak, Ján 8. Apcsel 3.4.5.10. 1Kor.8. Aki tehát a háromszemélyű Istent vallja, az Krisztus és az apostolok ellenében az Antikrisztus Istenét védelmezi.

II. Unus ille Deus, pater Christi absque coadiutore vel socio creavit hanc omnem rerum universitatem. Quare ipse solus est unicus ille creator, nam ipse spiritu oris sui, hoc est mandato verbo et iussu suo omnia creavit, et idem ipse post lapsum, per filium suum Jesum Christum novissimis temporibus omnia reparavit et restituevit. Diversum et affirmantes scripturæ sacræ veritatem invertunt et in unum Deum creatorem injurii sunt ac contumeliose loco illius plures Deos conmiscentes et creatores.

Ez az egyedülvaló Isten, a Krisztus atyja bárminemű segítőtárs vagy segítő nélkül teremtette meg a dolgok teljes univerzumát. Ő tehát egyedül az a teremtő, aki szájának lelke, azaz parancsolata szavával és rendelkezésével teremtett meg minden látható és láthatatlan dolgot, és ő az is, aki a bukás után az újabb időkben mindent megjavított és helyreállított. Akik ettől eltérő módon tanítanak, azok felforgatják a szentírás igazságát, az egy teremtő Isten ellenében jogtalanságot követnek el és sértő módon több teremtő Istent társítanak hozzá.

III. Manifeste asserimus regulam istam papistarum, ubicunque nomen Dei indefinite ponitur, semper pro tribus personis Trinitatis sumi, cum manifesto verbo Dei pugnare. Tum quia multitudinem deorum inducit, cum quia mutabilem et compositum Deum statuit. Mutabilem, qui cum unus sit, mox in Deum trinum convertatur. Compositum, qui ex una essentia et tribus personis constituitur.

A leghatározottabban kinyilvánítjuk, hogy a pápistáknak az a szabálya, hogy ahol Isten neve meghatározatlanul szerepel, ott mindig a szentháromság istenről van szó, nyilvánvalóan ellenkezik Isten ígéjével. Részint azért, mert így több isten keletkezik, részint azért, mert így változékony és részekből összerakott Isten jön létre. Változékony, mert az egy Isten hármassá válik. Részekből álló, amely egy lényegből és három személyből áll.

IV. Unus ille deus pater in nomine filii adoratur. Filius est mediator, per quem accessum habemus ad patrem. Hoc qui juxta scripturæ sacræ analogiam non fatetur, sed tres simul invocatur personas, Deum multum adoratur. Nam in deorum pluralitatem incurrit, formaque iuxta orationis inversa, a Deo vero patre Christi prorsus aberrat.

Ezt az egy Atyaistent a fiú nevében imádjuk. A Fiú közbejáró, akin keresztül az Atyához járulhatunk. Aki a szentírás analógiája szerint nem ezt vallja, hanem egyszerre három személyt is segítségül hív, sok Istent imád. A sok isten imáadásában ugyanakkor visszájára fordul az imaformula, s messzire kerül Istentől, Krisztus atyjától.

V. Unicum et verum Messiam in veteri Testamento promissum Jesum Christum esse confitemur, unicum et verum filium Dei, qui per spiritum sanctum conceptus, ex semine Dávid secundum carnem natus est, secundum eundem spiritum vero, verus filius Dei declaratus est, hunc unicum et unigenitum filium Dei fatemur nostrum mediatorem, judicem et dominum a Deo patre suo constitutum esse. Ante hunc vero multum fuisse asserimus, ne prophetas et apostolos mendaci arguamus, neve duo filios Dei ecclesiæ obtrudamus, totamque religionem christianam pessundemus.

Valljuk, hogy Jézus Krisztus egyetlen igaz és az Ótestamentumban megígért Messiás, az igaz Isten egyetlen igaz fia, aki fogantatott Szent Lélektől, s teste szerint Dávid magvából született, akit viszont ugyanaz a lélek Isten igaz fiának nyilvánított, megvalljuk, hogy Istennek ez az egyetlen és egyszülött fia a mi megváltónk, akit az Atyaisten bíránkká és urunkká tett. Hogy azonban a prófétákat és az apostolokat ne tekintsük hazugoknak, s nehogy Istennek két fiát is ráerőltess-

sük az egyházra, a keresztény vallást pedig teljesen kiforgassuk, megvalljuk, hogy Krisztus előtt több Messiás volt.

VI. Hic Jesus Christus, Dei patris filius, Dei patris sui respectu Deus est, cuius coelestem originem et divinitatem conceptus eius de spiritu sancto et summa eius potestas ostendit. Asserit vero Christum secundum divinam naturam, absque matre genitum ab æterno, secundum humanam vero absque patre in tempore natum, inversionem sanctæ scripturæ esse palam asserimus.

Ez a Jézus Krisztus, az Atyaisten fia, az Atyaistenhez való viszonylatában Isten, az anya tekintetében viszont ember, akinek égi eredetét a szentlélektől való fogantatása és a neki adott teljes hatalom bizonyítja. Az az állítást, hogy Krisztus isteni természete szerint anya nélkül született öröktől fogva, emberi természete szerint viszont egy időben apától született, a szentírás kiforgatásának tekintjük.

VII. Quum porro ea potissimum in ecclesia discenda et urgenda sint, quæ ad salutem sunt necessaria, de Logu mysterio philosophari, quod ante carnem fuerit, inutile imo damnosum esse dicimus. Tum quia ad salutem consequendam nihil confert, tum quia prophetæ et apostoli nullum alium filium Dei agnoscunt, præter hunc, qui conceptus est de spiritu sancto.

Mivel az egyházban főleg azokat a dolgokat kell tanulni és tárgyalni, amelyek az üdvösséghez szükségesek, kijelentjük, hogy a Logosz misztériumáról filozofálni, arról tehát, hogy létezett-e a test előtt, haszontalan és káros dolog. Részint azért, mert az üdvösség elnyerése egyáltalán nem függ ettől, részint azért, mert a próféták és apostolok Istennek más fiát nem ismerik, mint azt, aki a szentlélektől fogantatott és Szűz Máriától született.

VIII. Hinc filium Dei unicum mediatorem nostrum Jesum Christum nihil unquam a seipso habuisse vel fecisse cuiuscunque etiam respectu fatemur. A patre accepit et ipse pater vivens cuncta in illo operatus est. Non igitur Christus Deus est a seipso, nec omnibus modis Deo patri suo æqualis est, nisi Christi assertionem et Dei Patris prærogativam negare velimus.

Valljuk, hogy ez Jézus Kristusunk, az Istennek fia, a mi egyedüli közvetítőnk, aki soha semmilyen módon sem tett semmit önmagától. Mindent az égi atyától kapott, s az élő atya cselekedett őbenne. Krisztus ugyanis nem önmagától való Isten, s minden tekintetben nem is egyenlő az Atyával, hacsak nem akarunk ellentmondani Krisztus kijelentésének, és nem akarjuk megtagadni az Atyaisten előjogát.

IX. Filius iste Dei patris unigenitus, qui et Dei est, et cuius pater caput est, non iste ille Deus altissimus, sed est huius Dei altissimi filius, ac proinde Deus est, quia Dei filius est, de spiritu sancto conceptus et per omnem divinitatem in eo corpolariter inhabitantem factus est omnipotens. Hoc autem qui negant, plures divinitates constituunt, et peregrinam generationem filii Dei, extra omnem scripturam communiscuntur, veteri ecclesiae ignotam.

Az Atyaistennek ez az egyszülött fia, aki az Istené, s akinek az atya a feje, nem az a magasságos Isten, hanem ennek a magasságos Istennek a fia, s azért Isten, mivel az Istennek fia, aki a Szent Lélektől fogantatott, s a benne testileg lakozó istenség teljessége következtében lett mindenható. Akik ezt tagadják, több istenséget csinálnak, és Isten fiának olyan ismeretlen tanát agyalják ki, amely nem szerepel a szentírásban és ismeretlen volt a régi egyházban.

X. Spiritum sanctum Dei patris et Christi spiritum, potentiam et virtutem et donum esse asserimus, quo fideles illuminantur ac defenduntur ad ea et in his, quae Dei et Christi sunt. Negamus autem spiritum sanctum tertiam esse personam in Trinitate, aut in sacris litteris Deum directe vocari, aut illum aliquando invocatum fuisse.

Valljuk, hogy a Szent Lélek az Atyaisten és Krisztus lelke, hatalma, ereje és olyan adomány, amely által megvilágosodást és erőt nyerünk mindabban és mind arra, ami Istenre és Krisztusra tartozik. Tagadjuk tehát, hogy a Szent Lélek a Szentháromság harmadik személye, hogy a szentírásban Istennek neveztetik, s hogy ott bármikor is segítségül hívták.

XI. Cum fides ex auditu verbi Dei sit, utque conscientia cogi possit aut debeat, nisi connicta ex veritate verbi divini, ideo statuimus primum, ut ipsi ministri ecclesiarum Dei primum veritatem doctrinae tam de baptismo, quam de reliquis partibus religionis ex verbo Dei discant, et sic tandem auditoribus suis tradant ac inculcent. Qui si in doctrina veritatis Dei instituti fuerint iuxta Christi institutionem suis baptismum administrari curabunt. Donec autem edocti fuerint ex verbo Dei, infirmitati illorum ad tempus consulant, exemplum Christi et apostolorum secuti.

Mivel a hit Isten ígéjének hallgatásából lesz, a lelkiismeretet pedig csak annak lehet és kell kényszerítenie, ami Isten ígéjének igazságára támaszkodik, először is elrendeljük, hogy a keresztségre vagy a vallás további részeire vonatkozó tanítás igazságát Isten egyházainak papjai is Isten ígéjére támaszkodva sajátítsák el, hogy aztán így adják tovább és így rögzüljön hallgatóságukban. Krisztus tanítása szerint törekedjenek azoknak kiszolgáltatni a keresztséget, akik Isten igazsá-

gának tanításában részesültek. Amíg viszont nem nyernek Isten ígéje alapján kioktatást, Krisztus és az apostolok példáját követve egy ideig legyenek segítségükre gyengeségükben.

XII. Anabaptistarum, seu maiorum lotionem non necessarium, imo etiam damnosum esse, præsertim hoc tempore concludimus, proindeque ab eo abstinendum esse censemus. Si qui vero in posterum tales reperti fuerint, eos pro fratribus, nec pro membris ecclesiæ nostræ agnoscimus.

Az újrakeresztelést, azaz a felnőttek mosódását viszont egyáltalán nem tartjuk szükségesnek, sőt különösen a mostani időben egyenesen kártékonynak tekintjük, s úgy véljük, hogy ettől távol kell magunkat tartanunk. Így, ha az elkövetkezőkben ilyenekre akadunk, azokat nem tarthatjuk sem testvéreinknek, sem az egyház tagjainak.

XIII. Si cui Dominus aliquid revelaverit, sine iudicio ecclesiæ non moveat, utque proponat. In ecclesia enim Domini spiritus prophetarum prophetis subiiciuntur, et subiiciantur oportet.

Ha az Úr kinyilatkoztat valamit valakinek, ne álljon elő vele, és ne javasolja az egyház véleménye nélkül. Az Úr egyházában ugyanis a prófétai lelkület a prófétáknak van alárendelve, s ennek így is kell lennie.

XIV. Disciplina secundum præscriptum verbi Dei instituatür et seniores ex constientia eius sint custodes et iudices.

Az egyházi rendtartást Isten ígéjének előírásai szerint kell bevezetni, és a seniorok legyenek ennek lelkiismeretes oltalmazói és bírái.

Az egyházlátogatás vagy *canonica visitatio* fogalma, kialakulása, rendeltetése, fajtái és gyakorlata

A *canonica visitatio* nem más, mint kánoni, azaz az egyház törvényei által előírt látogatás. Magyarul egyházlátogatásnak, az erről készült iratot pedig egyházlátogatási jegyzőkönyvnek nevezzük.² Az egyházlátogatás intézménye a katolikus egyház püspöki kormányzatának már az 5. században kialakult ellenőrző formája, de ennek gyökereit az apostoli korban kereshetjük.

Az apostolok – akiket hivatásuk, életük és foglalkozásuk alapján vándor apostoloknak is nevezhetünk – célja az volt, hogy minél több keresztény gyülekezetet alapítsanak. Tekintettel arra, hogy az apostolok egyik gyülekezetben sem telepedtek le véglegesen, mindig rábízták valakikre egy-egy új közösség lelki életét, elsősorban olyanokra, akik vállalták ezt a munkát. Mindegyik gyülekezetnek volt előjárója, tanítója, akinek a hitvallás és az erkölcsi élet tisztaságára, a jó rendre kellett felügyelnie, és akinek az eredményekről rendszeresen be kellett számolnia, amikor a küldöttek, az apostolok újból meglátogatták a gyülekezetet.³

Az őskeresztény gyülekezetek alapításában mindenekelőtt Pál apostolnak volt nagy szerepe, aki a pogányok közt hirdette az evangéliumot. Az apostolok cselekedeteiről szóló könyv szerzője, Lukács, nem történeti hitelesség szándékával írt Pál életéről, így a munkából elsősorban teológiai alapinformációkat kapunk. Lukács narratívái mind az evangéliumában, mind az Apostolok cselekedeteiben a keresztény önértelmezésről szólnak, az ősegyház evangelizációs programjáról, ami Jézus szavai szerint három fázisban valósult meg. Lukács mindegyikről részletesen beszámol. A szentlélek erejével felruházott egyház első és sokáig legfontosabb gyülekezete Jeruzsálemben jött létre. Az Apostolok cselekedetei első hét fejezete az itteni eseményekkel foglalkozik, egészen István dia-

¹ MOLNÁR Lehel (1968, Székelykeresztúr) a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának főlevéltárosa, doktori címét a Szegedi Tudományegyetemen szerezte. Elérhetősége: molnar.lehel@unitarius.org.

² Lásd: VARGA Imre, „A *canonica visitatio* (Fogalma, rövid története, jelentősége)”, *Vigilia* 42., 2. sz. (1977): 104–108., 104.

³ SZUHAY Benedek, *Az egyházlátogatás (canonica visitatio)* (Miskolc: 1900), 13–14.

kónus kivégzéséig. Az ekkoriban támadt általános keresztényüldözés elől menekülve a tanítványok egy része eljutott Szíro-Föníciába (a mai Libanon területére), Ciprusra és Antiókhíába, Szíria tartomány fővárosába (ApCsel 11,19), és továbbvitte az örömeiket. Júdea és Samária evangelizálásában – a második fázisban – Péter és János apostol, illetve Fülöp diakónus játszott jelentős szerepet. Péter Caesareában szolgált Kornéliusz századosnak és háza népének, aminek azért volt nagy jelentősége, mert először itt tértek meg pogány rómaiak. Samáriában pedig „hittek Fülöpnek, aki az Isten országáról és a Jézus Krisztus nevééről szóló evangéliumot hirdette, megkeresztelkedtek, férfiak és nők egyaránt” (ApCsel 8,12). Röviddel Saul (Pál) megtérése után tehát már teljesült az egyház küldetésének első két fázisa: „Az egyháznak tehát egész Júdeában, Galileában és Samáriában békessége volt: eközben épült, az Úr félelmében járt, és a Szentlélek segítségével számban is gyarapodott.” (ApCsel 9,31)

Végül Pál apostol missziói tevékenysége mindegy betetőzte az ősegyház küldetésének jézusi megfogalmazását: „Menjetek el tehát, tegyetek tanítványokká minden népet...” (Mt 28,19a) Barnabás Pál apostollal ment Antiókhíába, ahol egy egész évig a keresztény gyülekezet megalapításán dolgoztak. Oda mentek Agabosz próféta és társai is, hogy a Júdeában élő keresztények részére gyűjtsenek adományokat, és amelyeket aztán Barnabás és Pál vitt el a jeruzsálemi véneknek. Ezt követően újból meglátogatták Antiókhíát és útjuk során újabb gyülekezeteket alapítottak, majd előjárókat választottak. Az Apostolok cselekedeteinek 14. fejezetében arról is értesülünk, hogy Pált missziói munkája során megkövezték, de ez sem tántorította el meggyőződésének hirdetésétől: „Miután hirdették az evangéliumot ebben a városban, és sokakat tanítvánnyá tettek, visszatértek Lisztrába, Ikóniumba és Antiókhíába. Erősítették a tanítványok lelkét, és bátorították őket, hogy maradjanak meg a hitben, mivel sok nyomorúságon át kell bennünk az Isten országába.” (ApCsel 14,21–22) A következő, 15. fejezet pedig azt írja le, hogy Pálnak és Barnabásnak ismét Jeruzsálembe kellett mennie, és ott az apostoli gyűlés levélbe foglalt határozatait mihez tartás végett másik két választott apostoli küldöttel, Júdással és Szilásszal együtt el kellett vinniük a pogány származású keresztényeknek (ApCsel 15,22). Az apostolok megbízása, kiküldése, vizitálása az újonnan alapított és nehézségekkel küzdő keresztény gyülekezetekbe mindenekelőtt a vallási és erkölcsi tisztaság megvizsgálására irányult. Ez az a bibliai alapú toposz, amire a későbbi zsinatok felépítették az egyházlátogatás rendszerét.⁴

⁴ Uo.

A keresztény egyház már az apostolok halála után olyan szervezeti egységet alkotott, amelyeknek tagjai az egyetemes egyház valamelyik egyedi közösségéhez tartoztak. Az egyes egyházak külön településeken, egy-egy város keretében működtek. Egy helységben csak egy egyházközség létezett, amelynek élén már a 2. század közepétől monarchikus előjáró, az episzkoposz, azaz püspök állt. A püspök volt az egyházközségekben a legfőbb pap és tanító, aki püspökké szentelése révén az apostolok örökébe lépett. Feladata volt, hogy a hit tisztaságát megőrizze és továbbadja, ő mutatta be a presbiterek és diakónusok segédlete mellett az eukarisztikus áldozatot, továbbadta a papi hatalmat, vagyis végezte az ordinálást, a szentelést. A püspök harcolt az eretnekségek ellen, és teljhatalommal irányította az egyházközség ügyeit.⁵

A városok mellett vidéken is egyre több keresztény gyülekezet jött létre, és ezek élére új intézményes keretben a choriepiskopoi, azaz a segédpüspökök vagy társpüspökök kerültek. A segédpüspökök a püspök engedélyével püspöki és papi teendőket végeztek. A 4. századtól azonban a szentelésekkel való visszaélések elkerüléséért zsinatok korlátozták a vidéki püspökök hatáskörét, őket később papokkal cserélték fel. Ezeket a papokat a városi püspökök eleinte ideiglenes jelleggel és szintén korlátozott hatáskörrel küldték ki a vidéki hívek vizitálására, megvizsgálására, pasztorálására. Az ő jelenlétük csak az 5. századtól állandósult egy-egy nagyobb egyházközségben, és megengedték nekik a keresztelést, ezért a templomukat keresztelőtemplomoknak (*ecclesia baptismalis*), a körzetüket parókiának nevezték. A hívek gyarapodása következtében a kiemelt és fontosabb templomok mellett a vagyonosabb földesúri birtokok területén több kisebb templom jött létre, amelyek éppúgy függtek a keresztelőtemplomoktól, mint a keresztelőtemplomok a székesegyházaktól.⁶ A papok alá- és fölérendeltsége is attól függött, hogy milyen templomokban szolgáltak, és a hierarchia csúcsán álló püspök vizitálási és ellenőrzési jogot gyakorolt a *jurisdictio*ja alatt álló templomok, azok papjai és a hozzátartozó hívek felett.

A vizitálás törvényes kereteinek kiépülése

Az első négy század egyházi jogképződéséről megállapítható, hogy az apostoli hagyománynak tekintett szokásjog és a hagyományokat hitelesen őrző, magyarázó püspökök határozatai Jézus tanításában gyökereznek. Így az egyházi

⁵ Lásd: SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története I.* (Budapest: Ecclesia Kiadó, 1983), 130.

⁶ Uo. 200.

jogrend szakrális, teokratikus jellegű ugyan, de már korán és hangsúlyosabb mértékben feltűnt a római jog racionális módszereinek az alkalmazása is.⁷

Ezen szokásjog mentén végzett püspöki vizitációnak törvényes keretet a különböző zsinati határozatok biztosítottak. Az újabb magyar szakirodalomban Varga Imre⁸ nyomán voltak, akik átvették⁹ azt az adatot, miszerint a vizitáció elrendelésének első zsinati nyomai a 8. századra tehetőek, jöllehet Timon Ákos,¹⁰ Szuhay Benedek,¹¹ Huszár Elemér¹² már a 19–20. század fordulóján arról értekezett, hogy a püspöki látogatás intézménye még korábbi időkre megy vissza. A nemzetközi szakirodalomban Noël Coulet máig alapvető műve is rávilágít arra, hogy Hispániában a 6. században, 516-ban tartott tarragonai zsinat az, amelyik első alkalommal a régi szokásokra hivatkozva elrendeli az évenkénti püspöki vizitációt.¹³ Ebben az összefüggésben a régi szokások alatt elsősorban a 370. évi laodiceai tartományi és a 451. évi chalcedoni egyetemes zsinati határozatok értendők. Itt már vizitáló presbiterekről tesznek említést, ami azt jelenti, hogy a püspök nemcsak személyesen, hanem helyettesei által is gyakorolta a látogatást.¹⁴

A későbbi zsinatok továbbra is elrendelték az évenkénti vizitálást, ugyanakkor részletesen meghatározták a látogatások célját. A lugói zsinat 569-ben azért döntött újabb egyházmegyei létrehozásáról, mert a püspökök, a jurisdictiójuk alá tartozó területek nagysága miatt, képtelenek voltak évenként eljutni mind-

⁷ Az ókeresztény kor egyházfegyelme (az első négy században), összeállította, a szöveget fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta ERDŐ Péter, szerk. VANYÓ László (Ókeresztény írók 5.). (Budapest: Szent István Társulat, 1983), 19–21., 32.

⁸ Lásd: VARGA, „A canonica visitatio (Fogalma, rövid története...), 104.; Uő: „A canonica visitatio”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1., 1. sz. (1989): 337–355., 337.

⁹ DÓKA Klára, „Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek forrásértéke a székesfehérvári püspökség dokumentumai alapján (1778–1868)”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 5., 1–2. sz. (1993): 181–201., 181.; TÓTH Krisztina, „Egyházlátogatás az esztergomi főegyházmegyében a 16–17. században”, in *Egyháztörténeti Szemle* 1., 1. sz. (2000): 65–73.; Uő: *Egyházlátogatások Budaörsön. A Budaörsön 1397 és 1933 között megtörtént egyházlátogatások fennmaradt jegyzőkönyvei* (Budaörs: Budaörs Város Önkormányzata Polgármesteri Hivatala, 2002), 9.

¹⁰ TIMON Ákos, *A visitatio canonica a magyar egyházjogban* (Budapest: 1884), 1–2. Uő: *A párbér Magyarországon* (Budapest: 1908), 18–19.

¹¹ SZUHAY Benedek, *Az egyházlátogatás*, 19–20.

¹² HUSZÁR Elemér, „Az egyházmegye látogatása”, *Hittudományi Folyóirat* 20. évf., (1909): 460–461.

¹³ NOËL COULET, *Les visites pastorales. Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, Fasc. 23. (Turnhout: Brepols, 1977), 21.

¹⁴ TIMON, *A visitatio canonica a magyar...*, 1.

egyik egyházközségbe.¹⁵ A Bragai Szent Márton érsek alatt 572-ben tartott második bragai zsinat a vizitáció kettős célját határozta meg. Első nap a papi rend tagjainak ellenőrzését kellett elvégezni, hogy a szentségek kiszolgáltatásában és az istentiszteletek tartásában helyesen jártak-e el. A következő nap a hívek erkölcsi magatartását vizsgálták meg, oktatatták, megerősítették őket az igaz hitben, a tévtanoktól eltántorították, számba vették a bérmlás szentségének a feladását, valamint a szaporodó súlyosabb kihágásokat megbüntették.

A parokiális rendszer kiépüléséig az egyházi jövedelem beszédese és szétosztása is a vizitációk hatáskörébe tartozott. Mindaddig, amíg a püspököket anyagi érdekük is fűzte a vizitációk megtartására, csak ritka esetben mulasztottak el ez irányú kötelességüket. De a már említett tarragonai zsinat arról is rendelkezik, hogy a vizitáló püspök az önkéntes adományoknak csupán az egyharmadát követelheti. Ettől kezdve a zsinati végzések kettős irányú panaszt fogalmaznak meg, egyrészt, hogy a püspökök elhanyagolják egyházlátogatási kötelezettségüket, másrészt, ha el is mennek vizitálni, többet követelnek a meghatározott összegnél, és olyan nagy kísérettel járnak, hogy az eltartásuk óriási terhet jelent mind a papságra, mind a hívekre nézve.¹⁶ Erre vonatkozólag a 633. évi toletanumi zsinat elrendelte, hogy csak ötlovas fogattal történjen a vizitálás, és egy nap alatt érjen véget. Az a tény, hogy a különböző zsinatok ezekkel a kérésekkel továbbra is gyakran foglalkoztak, világosan mutatja, hogy a tiltó rendelkezéseknek a gyakorlati életben nem sok foganatja volt.

A püspöki hatalomból származó hivatalok szaporodása egyenes arányban volt a kereszténység terjedésével. Az egyházmegyék növekedésével a püspökök nagy vagyona tettek szert, és egyre inkább belefolytak a közjogi, politikai feladatok végzésébe is. A többretű munka elvégzésére az egyházkormányzat ágait külön személyekre bízták. A püspökök helyettesítői, segítői kezdetben a kerületi vagy vidéki püspökök voltak, akiket a 9. századtól az archidiakónusok vagy főesperesek váltottak fel. A vizitálást is az archidiakónusok végezték, akikről Prümi Regin apát 906 körül az egyházlátogatásról, a zsinati ügyekről és egyházfegyelemről szóló művében leírja, hogy két-három nappal a püspöki látogatás előtt a főespereseknek a papsággal megbeszélést kell tartaniuk, és a kisebb hibákat már akkor orvosolniuk kellett, hogy a püspök dolgát ezzel is megkönnyít-

¹⁵ Pierre DAVID, *Études historiques sur la Galice et le Portugal du VIe au XIIe siècle* (Collection Portugaise, Publiée Sous Le Patronage De L'Institut Francais Au Portugal 7.) (Livraria Portugália: Lisboa, Paris, 1947), 19.

¹⁶ TIMON, *A visitatio canonica a magyar...*, 3.

sék.¹⁷ A főesperesek a 12. századtól önálló joghatóságot nyerve a saját jurisdictiójuk alapján keresték fel a plébániákat. A mai értelemben vett esperesi vizsgáloszék történeti eredete ide vezethető vissza.

Ameddig a főesperesek önálló joghatósága meg nem szűnt, a főesperesi és püspöki vizitáció egymástól függetlenül működött és létezett. A főespereseknek saját hatalmi érdekükben állt a rendszeres vizitálás gyakorlása, szigorúbban ellenőrizték a papságot és a híveket, mint a püspökök, egyházkerületük kisebb volt, közvetlenebb kapcsolatot tudtak kialakítani klérus és a nép között. A vizitálásért megkapták a plébániai járandóságok egy részét, az ún. *cathedraticumot*. Ebben a korban a látogatásnak, habár a törvények az évenkénti püspöki vizitációt továbbra is előírták, az egyházi élet szempontjából nincs sok jelentősége. Az egyházi kormányzat csak a bérmlás szentségének kiszolgáltatásáért igényli, hogy a püspök meglátogassa a plébániákat.¹⁸ A vidéki egyházak belső életének megvizsgálása a főesperesek dolga volt, és nemcsak erkölcsi, fegyelmi, hanem bűn- és házassági ügyekben, vagyoni perekben, tizedperben, végrendelkezéseknél, uzsoraügyekben is bíraskodtak.¹⁹

A főesperesek hatalmi pozícióinak megerősödését éppen a korlátlan vizitációs jog segítette elő. Ez a joggyakorlat végül a 14. századtól a püspökök ellenreakcióját váltotta ki, akik püspökhelyettesek kinevezésével végeztették az egyházlátogatást, visszaszorítva és minimalizálva a főesperesek hatáskörét, amit végül a tridenti zsinat szentesített.

A tridenti zsinat vizitációs rendelkezései és azok magyarországi végrehajtása

A protestantizmus térhódítása és a belső bomlás évtizedei után a 16. század második felében a tridenti zsinat (1545–1563) határozatai nyomán megújult a katolikus egyház. A zsinat utáni évtizedekben a katolikus egyházban alsóbb szinten is végbement változásokat joggal nevezhetjük tridenti reformnak. A papság fegyelmének helyreállítása érdekében több mint száz kánont fogadtak el, nagyobb részüket az utolsó három ülésen 1563-ban. A zsinat továbbá az egyházmegyek fegyelmezésének és rendszabályozásának eszközeit a püspökök kezébe

¹⁷ HUSZÁR, „Az egyházmegye látogatása”, 463.

¹⁸ TIMON, *A visitatio canonica a magyar egyházjogban...*, 4.

¹⁹ VARGA, „A canonica visitatio”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 342.

adta.²⁰ Így lett a zsinati reformok végrehajtásának leghatékonyabb intézménye a püspöki vizitáció, amit éppen ezért részletesen szabályoztak és szigorúan meghatározták a menetét.

A kánon értelmében a pátriárkák, primások, érsekek és püspökök nem mulaszthatták el saját egyházmegyéjük meglátogatását. A látogatást személyesen kellett elvégezniük, és csak törvényes akadályoztatásuk esetén látogathatott helyettük az általános helynök vagy egy megbízott vizitátor. Az egyházmegye nagy kiterjedése esetén is annak legnagyobb részét évente meg kellett látogatniuk, hogy majd a következő évben vagy személyesen vagy a vizitátorok által végül mindegyik parókiára eljussanak. A zsinat továbbra is meghagyta a főesperesi és az esperesi vizitálást, de ettől kezdve már nem a saját hatáskörükönél fogva, hanem csak püspöki engedéllyel, illetve megbízás alapján végezhették ezt a munkát, amiről egy hónapon belül írásos jelentést kellett tenniük előljárójuknak.²¹

Magyarországon a főesperesi látogatás azért is kapott külön jelentőséget, mert a Szent István király által alapított egyházszervezetben a főesperes a világi közigazgatás várispáni hivatalának egyházi megfelelője volt, és hatásköre a várhoz tartozó falvakra terjedt ki. Az ispán volt az ispánság katonai, közigazgatási, bírói vezetője, az egyházban pedig a főesperes gyakorolt hasonló hatalmat. Ilyen értelemben a főesperes nemcsak mint a püspök megbízottja, hanem mint államhatalmi kiküldött is szerepelt.²²

A kánoni látogatás tridentin előírása nem jelentett újdonságot, hisz az a korábbi (ókori, középkori) zsinati határozatok megismétlése volt, ellenben mégis a konkrét ellenreformációs törekvésekhez, szükségletekhez igazodott. Nevezetesen megszervezésének célja az volt, hogy felmérjék és írásba foglalják az egyház plébániáinak, plébánosainak a jövedelmét és a bevételeit, ezzel mintegy fedezetet is adva a lelkészeknek megélhetésük biztosításához. Másrészt hivatott volt a híveket megvédeni az egyházi túlkapásokkal szemben, és az egyre terjedő eretnesség, azaz a protestantizmus feltérképezése, ellenőrzése és pontos leírása is feladataik közé tartozott. Továbbá a vizitáló főpap vagy helyettese kérdéseket tett fel a

²⁰ GÁRDONYI Máté, „A katolikus egyház tridentin reformja”, in *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*, szerk. Gőzsy Zoltán, VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2009), 29–52., 46.

²¹ A tridentin zsinat idevonatkozó határozatait lásd: *The Council of Trent. Session XXIV. Chapter III.*, letöltve: 2021. november 21., <http://www.thecounciloftrent.com/ch24.htm>

²² VARGA, „A canonica visitatio. Fogalma, rövid története, jelentősége”: 104.; VARGA Imre, „A Győri Székesegyházi Főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1689-ből”, *Arrabona* 13, (1971): 177–221., 177.

templom épületére, az oltárra, az oltárképre, a szent edényekre, ruhákra, a templom könyveire, irataira, a papok és tanítók életkorára, műveltségére, képzettségükre, nemzetiségükre, erkölcsükre vonatkozóan. Emellett a hívek szokásairól, erkölcsi magatartásukról, az egyházi fegyelem betartásáról is adatokat gyűjtött.²³

A tridenti zsinat határozatainak végrehajtása egész Európában nehézségekbe ütközött, ezért a katolikus megújulás fénykora tulajdonképpen a 17. század elejére tehető.²⁴ Magyarország ebből a szempontból nem különbözött a katolikus Európa más államaitól, a külpolitikai helyzete, a kettős királyválasztás, az ország három részre szakadása, a török terjeszkedés megállításának prioritása, továbbá a reformáció gyors térhódítása következtében a magyar katolikus egyház csak a 16. század második felében fogott hozzá sorainak rendezéséhez.

A tridenti zsinat dekrétumait ugyan 1579-ben a győri egyházmegyében ünnepélyesen kihirdették, de mint Hermann Egyed megállapítja, „a zsinat határozatai formális kihirdetés nélkül mentek át nálunk a gyakorlatba”.²⁵ Eltekintve ettől, a tridenti zsinattal párhuzamosan a 16. századi magyar országgyűlések ismételten elrendelték, hogy a püspököket és főespereseket küldjék ki vizitálásra, és munkájukban a földesurak ne akadályozzák, hanem sokkal inkább segítsék.²⁶

A protestánsokat továbbra is a katolikus joghatóság alatt állóknak tekintették. Oláh Miklós érsek a birtokáról például már 1559-ben közel háromszáz protestáns papot üldözött el, de miután felismerte, hogy ezzel a módszerrel nem lehet megnyerni, visszahódítani a híveket, a Tridentinum szellemében a megoldást inkább a papok hitének és hivatásukhoz való hűségük megerősítésére fektette. Ettől kezdve a klérus lelkiiségének megújítását további egyházmegyei vizitációk és zsinatok segítségével próbálták helyreállítani. Az 1611., 1629. és az 1638. évi nagyszombati tartományi zsinatok a főespereseket hivatalvesztés terhe mellett kötelezték az évenkénti vizitálásra. Pontosan meghatározták a vizitálás menetét és azokat a kérdéseket, amelyekre a vizitátoroknak választ kellett kapniuk. A főespereseknek az egyházlátogatás eredményéről hűsvét előtt jelentést kellett benyújtaniuk a megbízójuknak, és a gyülekezetekben tapasztalt hibákat, visszaéléseket már a helyszínen orvosolniuk kellett. A látogatási előírások három

²³ *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 16–17. század*, szerk. TOMISA Ilona, ford. DOMOKOS Pál Péter, ROSDY Pál, VARGA Imre (Millenniumi magyar könyvek) (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 14.

²⁴ GÁRDONYI Máté, „A Trentói zsinat teológiai jelentősége”, *Vigilia* 64., 5. sz. (1999): 335–338., 338.

²⁵ HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig* (Dissertationes Hungaricae Ex Historia Ecclesiae) (München: Aurora Könyvek, 1973), 221.

²⁶ TIMON, *A párbér Magyarországon...*, 20.

fő kérdéskörre szorítkoztak, nevezetesen a templomra, ezen belül a felszerelésekre, a liturgikus kellékekre, az oltáriszentségre, misék megtartására, az anyakönyvek vezetésére, olajok őrzésére stb. Kitértek a papok életmódjára, miképpen viselik gondját a híveknek, végül a hívek lelki életére: járnak-e misére, húsvétkor gyónnak-e. Továbbá a főespereseknek gondoskodniuk kellett arról is, hogy a tanítók letegyék a hitvallást és a gyerekeket a keresztyéni életre oktassák.²⁷

A hódoltsági katolikus vizitáció

Az európai török hódoltság területén, ahol nem voltak püspökök, vagy pedig azok nem laktak az egyházmegyékben, a tridenti zsinat végzéseit apostoli (azaz közvetlenül a pápa által kiküldött) vizitátorok ismertették az alsópapssággal.²⁸ A vizitátorok és a misszionáriusok dél felől, Boszniából vagy Raguzából érkeztek a hódolt Magyarországra, ugyanis a belgrádi missziós püspökök alá rendelték ezt a területet, hisz a királyi országrész katolikus egyháza a megszállt területekre még nem tudott kellőképpen odafigyelni. Az első ilyen apostoli vizitátor a ferences püspök, Ragusai Bonifác (Bonifacije Drakolica) volt 1581–1582 között, aki Szlavóniában, Pécsen és Temesváron látogatta meg az egyházközségeket. 1587 és 1612 között a ragusai bencések, a ferences Bernardino da Ragusa és egy domonkos szerzetes vizitált Pozsega és Temesvár környékén, akik eljutottak közel száz településre. Jelentéseikben informálták az Apostoli Szentiséket az ott élő katolikusok vallási helyzetéről, spirituális igényeiről.²⁹

Magyarországon 1612-től egészen a török hódoltság végéig a ferencesek mellett a legjelentősebb missziós, vizitáló munka – főleg a Dél-Dunántúlon Baryában, Somogyban és Kalocsa környékén, ezenkívül Gyöngyösön és Temesváron – a jezsuitákhoz köthető. Ezek a szerzetesek az általuk alapított kollégiumaiból és missziós állomáshelyeikről rendszeresen látogatták az ország falvait,

²⁷ Lásd bővebben: TIMON, *A visitatio canonica a magyar egyházjogban...*, 9–11.; BEKE Margit, „Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637)” (Strigonium Antiquum 3.) (Budapest: Márton Áron Kiadó, 1994), 22–23.; SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története 2.*, (Budapest: Ecclesia Kiadó, 1985), 165.

²⁸ TÓTH István György, „A Trentói zsinat és Magyarország”, *Vigilia* 64., 5. sz. (1999): 339–347., 347.

²⁹ Lásd bővebben: MOLNÁR Antal, *Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből* (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2003), 14–16.; TUSOR Péter, *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon*, egyetemi jegyzet (h. n.: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, 2008), 32–33.

városait azzal az elsődleges céllal, hogy a prédikációikkal erősítsék az egyház tagjainak hitét, a nem katolikusokat pedig visszatérítsék az egyházba.³⁰

A vizitáció fajtái

A katolikus kánoni látogatásokat három csoportba sorolhatjuk. Első helyen a generálissima vizitációt emeljük ki, amely a legáltalánosabb, és az egész egyházmegyére kiterjed. A második az általános vagy generális vizitáció, amely a főesperességek területére vonatkozik, a harmadik pedig a részleges vagy parciális vizitáció, amely az esperességek területére terjed ki.

Magyarországon a Tridentinum utáni korszakban a személyesen elvégzett püspöki látogatásra csak ritkán került sor, helyette a főesperes vizitált.³¹ Az ilyen generális vizitációnak elengedhetetlen feltételét képezte – a püspöki mellett – a királyi megbízatás is, az úgynevezett mandatum visitatorium, literæ visitatoriæ. A király mint az egyház legfőbb kegyura jogait tetszés szerinti formában, azaz a katolikus egyház intézményei útján is gyakorolhatta, ő döntötte el, hogy szükséges-e a vizitálás vagy sem, hisz a látogatók ellátása a papságra és a népre nehezedett. A vizitációs megbízásért a püspök folyamodott a királyhoz, de magát a mandátumot annak a főesperesnek a nevére állították ki, aki a látogatást végezte.

A királyi mandátum az illető terület minden rendű és rangú lakójához szólt, utasítva őket, hogy támogassák a vizitátorokat, nyissák ki a templomaikat, mutassák be a felszereléseket és kegyzsereket, valamint számoljanak el az egyházi jövedelemmel, és persze a pap legyen velük szemben jóindulatú.³² A főesperes a királyi megbízás birtokában nem tett különbséget a felekezetek között, a vizitálást megpróbálta kiterjeszteni a más vallásúakra is. Mindezt azon jogcímen tette, hogy a protestáns gyülekezetek jórészt katolikus parókiákból alakultak ki, tehát a katolikus egyház saját jogát gyakorolja, amikor mindent számonkér az új birtokostól, jelezve, hogy az elvett javakra igényét továbbra is fenntartja.

A protestáns egyházközségek azonban nem akarták befogadni a vizitáló főespereseket, nem voltak hajlandók megnyitni templomaikat, jövedelmeikről felvilágosítást adni. Az országgyűlések biztosította szabad vallásgyakorlatra hivatkozva tagadták, hogy a katolikus püspök vagy főesperes joghatósága alá tartoznának.

³⁰ SZÁNTÓ, *A katolikus egyház története...*, 166.

³¹ VANYÓ Aladár Tihamér, *A plébániatörténetírás módszertana* (Pannonhalma, 1941), 32–33.

³² TIMON, *A párbér Magyarországon...*, 22–23.

Az I. Lipót által kiadott megbízólevelekben például explicite is benne volt, hogy a látogatási jog a protestánsokra is kiterjedt.³³ Ez nem volt véletlen, hisz a császár abszolutisztikus kormányzási rendszerét vallási téren úgy érvényesítette, hogy a magyar király főkegyúri jogára hivatkozva az országgyűlések vallásügyi határozatait önkényesen saját politikai érdekei mentén értelmezte. Ennek eredményeképpen jött létre a királyi explanatiók és resolútiók rendszere.

Az 1681-ben Sopronban tartott országgyűlésnek a szabad vallásgyakorlatról szóló határozatát az 1691-ben kiadott *Explanatio Leopoldinum* úgy alakította át, hogy különbséget tettek magán- és nyilvános vallásgyakorlat között. Ez utóbbit a protestánsok csak az artikuláris helyeken gyakorolhatták, azaz olyan településeken, ahol a törvény biztosította számukra, hogy templomot építsenek és lelkeszt tartsanak. A nem artikuláris helyeken protestáns papok nem működhettek, de e falvak lakói elmehettek az artikuláris helyeken levő istentiszteletre, igénybe vehették az ottani szolgálatokat, ha a lakhelyük szerinti illetékes katolikus papnak előre megfizették a stólapénzt. Az artikuláris helyeken kívül élő protestánsok a katolikus papnak kötelező módon csak stólat fizettek, de az 1701. április 9-én kelt királyi pátens értelmében a plébánia minden teherviselésében a katolikusokéval egyenlő mértékben kellett részt vállalniuk. Ezenkívül a töröktől visszaszerzett úgynevezett újszerzeményi területekre (neoaquisita) a vallási engedmények nem vonatkoztak, azokon egyedül a római katolikus egyháznak volt létjoga. A fentiek alapján érthető, hogy a vizitáló főesperesek miért is fordítottak olyan nagy hangsúlyt a plébániai ingatlanok, ingóságok felmérésére, leltározására, hisz az általuk elkészített jegyzőkönyvekbe felvett adatok a jövőbeni intézkedések alapjául szolgáltak. Ennek tudható be, hogy a protestánsok sok helyen ellen-szenvvel fogadták a vizitátort, olykor megalázó és életveszélyes helyzetbe hozva őket.³⁴

Ezek a rendeletek adták meg a jogi alapot a további templomfoglalásokra, erőszakosságokra. Erdélyben a Habsburg berendezkedés kezdetén jobb volt a protestánsok helyzete, mert rájuk nem vonatkoztak az említett rendeletek. Lipót a négy bevett vallás szabadságának megtartását ígerte az úgynevezett *Diploma Leopoldinum*ban, de az ellenreformációs túlkapásoknak köszönhetően a 18. század elejére már csak formálisan tartották fent a recepta religió elvét.

³³ I. Lipót 1672. augusztus 31-én kelt mandátumában Bársony György nagyváradai püspököt felhatalmazta, hogy meglátogasson minden parókiát, az akatolikusokét is. Lásd: VARGA, „A canonica visitatio”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 345.

³⁴ VARGA, „A Győri Székesegyházi Főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1689-ből”..., 178.

A 18. század elejére a katolikus egyház visszaszerezte hatalmi túlsúlyát a Habsburg-birodalomban, a protestánsok pedig főleg Európa északi és nyugati államaiban. Az abszolutisztikus uralkodók valláspolitikájának elsődleges szempontjai az államvallás szervezetének kiépítése, annak anyagi eszközökkel és kiváltságokkal való támogatása volt, valamint az elnyomott egyházakat meg akarták győzni, hogy helyzetükben az elkövetkezendő időben nem remélhető változás. A Habsburgok protestánsellenes magatartása is ezt az európai mintát követte, bár a magyarországi protestánsokat érintő rendeletek elviekben tettek némi engedményt: az 1731. évi *I. Carolina Resolutio* többek közt kimondta, hogy a reformátusok és evangélikusok a királyhoz felterjesztett kérelem alapján választhatnak szuperintendenseket, majd az 1734-es *II. Resolutio* négy-négy szuperintendens választását engedélyezte. Ez a két rendelkezés a katolikus egyház eddigi teljhatalmú vizitálási jogát némileg korlátozta, hisz mindkét *Resolutio* leszögezte, hogy ettől kezdve az artikuláris helyeken a protestáns papok felett fegyelmi és felügyeleti jogot csak a szuperintendensek gyakorolhatnak. A főesperesek vizitálási jogköre ezeken a helyeken mindössze a keresztség szentségének kiszolgáltatására nézve maradt fenn, a nem artikuláris helyeken azonban továbbra is korlátlan hatalommal bírtak. Ez a jogi helyzet egészen II. József türelmi rendeletéig tartott.³⁵

A gyakorlatban azonban nem a két *Carolina Resolutio*-ban foglaltak szerint jártak el. Nem vált magától értetődővé az, hogy az artikuláris helyeken a szuperintendensek vizitálási jogkörüket minden további nélkül gyakorolhatták volna. Próbálkoztak ugyan, de az 1748. május 6-i királyi leirat szigorúan megtiltotta nekik a látogatást, előírva, hogy generális vizitációt csak katolikus püspök vagy helyettese végezhet előzetes kérelemre adott királyi mandátum alapján. A vizitáció továbbra is az uralkodó katolikus egyház előjoga maradt.

III. Károly nagy gondot fordított a katolikus egyház parokiális szervezeti életének helyreállítására és a papok fizetésének rendszabályozására. 1732-ben a királyi kamara előterjesztése alapján a nélkülöző parókiák megsegítésére a III. Ferdinánd által 1650-ben tett alapítvány évi dotációját 6000 forintról 16 000 forintra emelte. A következő évben, 1733. március 7-én kelt leiratában pedig a támogatás kezelésére felállította a Plébánosok Kasszáját (*Cassa Parochorum*) Pozsonyban. Ennek értelmében a papoknak járó évi fizetés minimumát 150 forintban állapították meg, és ahol ezt az összeget helyi forrásból nem tudták biztosítani, ott a hiányt a fent nevezett kasszából folyósították. A rendelet végrehajtásának legfőbb eszközéül a vizitációt tették, hiszen a látogatások alkalmával

³⁵ TIMON, *A visitatio canonica a magyar egyházjogban...*, 18–19.

mérték fel, hogy kiknek kell segítyt adniuk, és hol kell új parókiákat szervezniük. Továbbá a földesúr-patrónusoknak kötelességévé tették, hogy az egyházi ingatlanok felépítésére, a plébános és a tanító ellátására szükséges földeket a közösből kiszakítsák és rendelkezésre bocsássák. A földeket a híveknek kellett megművelniük, de az ő indokolatlan és igazságtalan megterhelésüket kerülniük kellett.³⁶ A rendeletnek kiemelkedő hozadéka az, hogy a királyi hatalom jóllehet a mandatum visitoriummal már a korábbi századokban is befolyást gyakorolt az egyházlátogatásra, most ez a befolyás azáltal nyert még nagyobb jelentőséget, hogy a vizitációknál már nem elegendő az egyházi képviselőt a főesperes személyében, hanem előírták a világi hatóság részvételét, a megyékben egy megyei, a városokban egy városi tisztviselő által, sőt később a helytartótanács a földesúr jelenlétét is kötelezővé tette. Ettől kezdve a kánoni vizitáció fokozatosan elveszítette szigorúan vett egyházas jellegét, és mivel a világi hatóság jelenlétében készültek a jegyzőkönyvek, azok hiteles köziratokká váltak.³⁷

A protestáns vizitáció

A protestáns felekezetek kialakulását és a konfesszionizmus elméleti részletezését mellőzzük,³⁸ csak annyit említünk meg, hogy a reformáció idején a kor kihívásaira érkező felekezeti válaszok között hasonló törekvések mutathatók ki, nincs alapvető különbség katolikus és protestáns tudomány, irodalom, oktatás, propaganda között. Maga a katolikus egyház is a 16. század végére olyan jelentős szervezeti és intézményes átalakuláson ment keresztül, a dogmatikait leszámítva, hogy bizonyos jellemzőit figyelembe véve, jobban hasonlított a reformált egyházakhoz, mint középkori önmagához. Ez azt is jelenti, állapítja meg Molnár Antal, „hogy a három nagy felekezet egyenlő mértékben örököse a középkori kereszténységnek: a katolikus elsősorban a szervezet, az evangélikus a tanítás, a református pedig a gyakorlat folyamatosságának hangsúlyozásával vitte tovább a középkori egyház tradícióit”.³⁹ Témánkhoz közelítve: ennek tudható be, hogy a protestáns egyházak a középkori egyház vizitációs intézményét is átvették, nyilván hangsúlyeltolódásokkal, de alapjában véve ugyanazt a funkciót betöltve.

³⁶ VARGA, „A canonica visitatio”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 347.

³⁷ TIMON, *A párbér Magyarországon...*, 26–28.

³⁸ A konfesszionizmusról lásd BALÁZS Mihály, „Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionizációs modell és az erdélyi reformáció”, *Korall* 15., 57. sz. (2014): 5–26.

³⁹ MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században* (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2005), 13.

A lutheri egyház vizitálása

Luther a hit szempontjából közönyösnek, adiaphoronnak tartotta az egyházkormányzást, nem fektetett olyan nagy hangsúlyt arra, hogy egy megreformált egyházszervezetet alakítson ki. Ez a passzivitása vezetett oda – állapítja meg Bucsay –, hogy a német fejedelmi felsőség szükségét érezte a beavatkozásnak, annak, hogy átvegye a kezdeményezést, és magához ragadja az egyházkormányzást. Természetesen ehhez hozzájárult az is, hogy a világi felsőbbtség a kegyúri hatalmát ki akarta terjeszteni a volt katolikus birtokokra.⁴⁰ Tehát a világi felsőbbtség, miután áttért a protestáns hitre, az egész általa vezetett területet (városok, fejedelemségek, örgrófságok) evangélikusnak hirdette ki. Támogatta az egyházat, és az egyháziakkal együtt abban vezető funkciót töltött be. Az egyház működésének jogi alapját az egyházalkotmány jelentette. A disciplina megalkotására az 1526-os speyeri birodalmi gyűlés után került sor, amikor az államok szabad kezét kaptak vallási kérdésekben intézkedni. Abból az elvből indultak ki, hogy ha a világi uralkodó felelősséget vállal az egyházért, akkor saját birodalma lakóinak lelki fejlődéséért is felelős. Ez azért vált szükségessé, mert egyfelől a korábbi püspöki kompetenciák megszűntek, amelynek következtében az egyházi működésben űr keletkezett, másfelől azért, mert a reformációt esetleg elutasító püspökök szerepét másra kellett átruházniuk. Világosan kellett artikulálni tehát, hogy ki veszi át ezt a szerepkört, kinek mire van joga, kinek mi a kötelessége, illetve mi az a norma, amelyhez az egyház tanbelileg és szervezetiileg igazodik. Ezen túl a rendet, az alkotmányosságot a gyülekezetekben is érvénybe kellett léptetni, sőt ezt a folyamatot is ellenőrizni kellett.⁴¹ Az ellenőrzés leghatékonyabb formája a vizitáció volt. Nikolaus Hausmann evangélikus prédikátor 1524-ben javasolta a vizitációk elindítását, amit Luther kezdetben ellenzett. 1525–1527 között azonban már ő maga több levelet is írt⁴² Állhatatos Jánoshoz (Johann der Beständige), Weimar szász választófejedelméhez, s ezekben sürgette, hogy rendeljen el négy személyből álló közös világi és egyházi vizitációt mint a gyülekezeteknek szere-

⁴⁰ BUCSAY Mihály, „Az egyházalkotmány kialakulása és mai helyzete a reformáció egyházaiban”, *Református Egyház* 16., 1. sz. (1964): 196–201., 196.

⁴¹ GÖRÖZDI Zsolt, „A protestáns egyházrendek problematikája a reformáció egyházaiban a 16. században”, *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* 10., 4. sz. (2008): 43–54., 46.

⁴² Philip SCHAFF, *History of the Christian Church* 7., Modern Christianity, The German Reformation (Classics Ethereal Library, 2002), 357.; letöltve: 2021. november 21., <http://www.ccel.org/ccel/schaff/hcc7.ii.v.xiii.html>.

tetszolgáltatként nyújtandó külső segítséget.⁴³ A reformáció tanait átvevő gyülekezetek működését segíteni és irányítani kellett, lelki és hitbeli megerősödésüket felkarolni. Meg kellett akadályozni a tanbeli romlásokat, elferdüléseket. Ellenőrizni kellett a lelkészek személyét, hithűségét, munkáját, a nép és az ifjúság nevelését, meg kellett határozni az istentiszteletek formáját, rendjét stb. A katolikusoknál eredetileg a püspökök vagy a főesperesek hatáskörébe tartozó vizitáció – amely időközben deformálódott, a visszaélések táptalaja lett – most megújult formájában alkalmassá vált a gyülekezet ellenőrzésére, nevelésére és az ott folyó munka koordinálására. A vizitáció az egyház önkontrolljává vált, amelynek segítségével folyamatosan lehet korrigálni annak életét, miközben az új tan terjesztésének egyik elengedhetetlen eszközévé is vált.⁴⁴

Az uralkodó 1527 februárjában négy személyt – köztük Melanchthont – bízott meg a vizitálással, akik azonban részletes útmutató hiányában nem tudtak elég hatékony munkát végezni. Az addigi egyházlátogatási tapasztalatok alapján Melanchthon a szász választófejedelemségben először 1527-ben latinul, majd a következő évben Luther revideálásával és előszavával német nyelven is megjelentette a vizitátorok számára a lelkészek tanításáról szóló könyvet, amely egyúttal az evangélikusok első jelentős és mindmáig legnagyobb hatású egyházrendje lett.⁴⁵

Luther a kötet előszavában az apostolok példáján keresztül világított rá a püspöki hivatal elsődleges céljaként a vizitálás fontosságára. Felrótta, hogy a püspökök ahelyett, hogy az egyház felügyelőjeként működnenek, elvilágiasodtak, és elhanyagolták spirituális kötelességüket. Luther úgy gondolta, hogy a „tiszta evangéliumhoz” való visszatérés a valódi püspöki méltóság visszaállítását is megköveteli. Mivel nem talált megfelelő embert – akinek meglett volna az autoritása vagy Istentől származó parancsa –, a választófejedelmet mint Istentől rendelt vezetőt (Róm 13) kérte föl, hogy gyakorolja az evangélium védelmét.⁴⁶

Melanchthon műve kettős céllal készült. Egyfelől a későbbi vizitátorok számára zsinórmértékül kívánta állítani a gyülekezetszervezést és -építést illetően, ebbe beleértve a reformátori tanrendszerbe való bevezetést. Másfelől a gyüleke-

⁴³ George F. WOLLENBURG, „An Assessment of LCMS Polity and Practice on the Basis of the Treatise”, *Concordia Theological Quarterly* 49., 2–3. sz. (1985): 87–115., 90.

⁴⁴ GÖRÖZDI Zsolt, „A vizitátorok tanítása a szász választófejedelemség lelkészei számára, 1528”, *Teológiai Szemle* 49., 1. sz. (2006): 21–27., 22.

⁴⁵ A latin mű címe: Philipp MELANCHTHON, *Articuli de quibus egerunt per Visitatores in regione Saxoniae* (Wittembergae: 1527); a német kiadás címe: *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstentum zu Sachsen* (Mergburg: 1528).

⁴⁶ SCHAFF, *History of the Christian Church...*, 357.

zetek számára egyházrendként kellett szolgálnia. Ezzel párhuzamosan a mű arra is vállalkozott, hogy a konfesszionalizálódás időszakában a fentebb említett püspöki struktúra elutasításával keletkezett ekkleziológiai vákuumot betöltse.⁴⁷ Az 1528–29. évi egyházlátogatások után – amelyeken már Luther is részt vett – vált általánossá az egyházrendtartás szerinti szuperintendensi tisztség megszervezése. A tisztség betöltésével a fejedelem rendelkezett, és egy-egy szuperintendensi terület pontosan megfelelt a politikai közigazgatás körzeteinek. A létrejött új fejedelmi egyházkormányzás legfontosabb szerve a konzisztórium lett, amelynek tagjai a vizitáló küldöttséggel voltak azonosak.⁴⁸

A szuperintendensek feladatává vált a vizitálás, miután a lelkészek fölé helyezték őket, munkájuk ellenőrzésére. Felügyelniük kellett a lelki munka menetére, a tiszta evangélium hirdetésére. Hivatalukhoz tartozott a leendő papok vizsgáztatása is, hiszen az ő munkájukat ettől kezdve a legfontosabbnak ítélték az egyházban. Ha a szükség úgy kívánta, akkor beszámoltak a választófejedelemnek a problémákról, hogy orvosolni lehessen azokat, de ahogy Luther megfogalmazta, az uralkodó nem azért rendeltetett, hogy a tanításba beleszóljon, hanem hogy visszaállítsa a békességet és a rendet.⁴⁹ A szuperintendensek a világi felsőséggel együtt a korábbi püspökök jogkörét gyakorolták. A világi urak kezébe a korábbi püspöki kompetenciához tartozó organizációs feladatok kerültek, a szakrális és kultikus teendők pedig a szuperintendens jogkörében maradtak.

A kálvini egyház vizitálása

A kálvini reformált egyházban a vizitáció fontosságával és annak rendszabályozásával csak az 1540-es évek közepétől kezdtek foglalkozni. Kálvin 1541-ben született genfi egyházrendje sok református egyház, valamint gyülekezet számára szolgált etalonként, és gyakorlatilag a mai napig hivatkozási alap a református teológiában. Olyan artikulusokat tartalmaz, amelyek a város és a környék lelkészei közti egységet és fegyelmet szabályozzák, ugyanis előírja, hogy kötelesek időről időre összegyűlni, elsősorban azért, hogy értékeljék, bírálják egymás munkáját. Az 1544-es májusi genfi tanács jegyzőkönyveiből azonban világosan látszik, hogy ennek ellenére hiányoztak a falusi gyülekezetek megszervezésének alapjai. A rendeletek csaknem egészen mellőzték a városon kívül fekvő falusi

⁴⁷ GÖRÖZDI Zsolt, „A vizitátorok tanítása...”, 22.

⁴⁸ BUCSAY Mihály, „Az egyházalkotmány kialakulása...”, 197.

⁴⁹ Ahogy Nagy Konstantin is ezt tette a niceai zsinat összehívásakor az ariánus vita kapcsán. Lásd: SCHAFF, *History of the Christian Church...*, 357.

egyházközségeket, nem tartalmaztak törvényeket a hívek házassági ügyeire nézve, a világi és egyházi hatalom jogköre pedig nem vált el világosan, így az összeütközések elkerülhetetlenek voltak. Kálvin éppen ezért látta szükségét egy olyan tervezet kidolgozásának, amely a falusi gyülekezetek rendszeres vizitálását szabályozta. Ez a szabályozás volt hivatott biztosítani a jó rend megőrzését, ennek alapján kívánták ellenőrizni a lelkészek munkáját és azt, hogy az egyházközségek megfelelnek-e vallási kötelezettségeiknek. A reformátor a tervezetet 1546. január 25-én nyújtotta be a genfi tanács elé, és annak elfogadása után határozatba iktatták, hogy ezután a Genfi Egyház mindegyik egyházközségében évente egyszer vizitációt tartsanak. A tervezet alapján az ülésen jelenlévők egyetértve rendelték el, hogy a hatóság a maga kebeléből két tanácsurat, a genfi lelkészi kar hasonlóképpen két tagot kiküldvén, általuk minden egyes egyházközség állapotát megvizsgáltsa. Ez a határozat a Genfi egyházrend 1561-es kiadásába is bekerült.⁵⁰

Kálvin a vizitátor feladatát öt pontban fogalmazta meg, amelynek célja az volt, hogy a Genfi Egyházban, azaz a városban és a falusi gyülekezetekben megtartsák a dogmatikai egységet. A négytagú küldöttség tagjai közül a lelkészek a klérust, a tanácsurak pedig a nemeseket, valamint földesurakat vizsgálták meg.

A vizitáló bizottság feladatkörébe tartozott, hogy megfigyelje azokat a tényezőket, amelyek az adott egyház felvirágzását elősegíthették, illetve hanyatlását előidézhatték. Felügyelniük kellett, hogy az illető gyülekezet papja milyen doktrínát hirdetett, hogy volt-e a tanításában olyan elem, amelyet összeegyeztetetlennek tartottak az evangélium tisztaságával. Meg kellett vizsgálniuk, hogy a lelkész építő módon prédikált-e, és hogy volt-e valami felháborító, zavaros, felesleges vagy túl szigorú abban, ahogy a híveit pásztortolta.

A vizitátoroknak egyfelől feladatukul szabták, hogy az istentiszteletek látogatására buzdítsák a híveket, akik a keresztényi életben való gazdagodással lelkiükben is növekedhettek; másfelől a hívek számára oly módon kellett elmagyarázniuk, érthetővé tenniük a papi hivatal lényegét, hogy képesek legyenek támaszai lenni a lelkésznek. Meg kellett arról is győződniük, hogy a lelkész a prédikálás mellett mennyiben teljesítette kötelességeit a templomon kívül: látogatta-e szorgalmasan a betegeket, felelősségre vonta-e azokat a híveket, akik valamiben vétkeztek, ugyanakkor megakadályozta-e azon cselekedeteket, amelyeket Isten elleni vétségnek tartottak. Végezetül a vizitátoroknak fel kellett tárniuk, hogy a lelkész tisztas erkölcsi életet élt-e, követendő példával járt-e elől, jól bánt-e a híveivel és saját családjával, vagy esetleg aljas módon kicsapongó és frivol volt-e.

⁵⁰ Calvin: *Theological Treatises*, szerk. John Kelman Sutherland REID (Philadelphia: Westminster Press, 1954), 73.

Kálvin a vizitálás menetét illetően a katolikus hagyománnyal ellentétben az egyszerűséget és hatékonyságot hangsúlyozta. Amikor a vizitáló bizottság megérkezett a községbe, először tartottak egy istentiszteletet, ahol a megbízott lelkész prédikációjában a keresztyéni életre intette a híveket. Ezt követően a gondnokokhoz, a patrónusokhoz fordultak, és Isten nevére hivatkozva, felszólították őket, hogy őszintén válaszoljanak a lelkészüket életére, hithűségére, szorgalmára, tanítási módszereire vonatkozó kérdésekre, azaz, hogy Isten nevében imádkozik-e, és tanításával az istentiszteletet, valamint Isten igéjének terjedését, a hívek jólétét szolgálja-e, illetve nem hallgat-e el valamit, ami az Isten országának megerősödését akadályozná.⁵¹

A tapasztaltokról nyilvánosan tájékoztatták a gyülekezetet, amelynek során azt a vétkezt, aki nagyobb fenytést érdemelt az ige általi megintésnél, a szokásjog alapján kellett megfeddni. Ha tolerálhatatlan vétség miatt súlyosabb büntetést kellett kiszabni, akkor azt a vizitáló bizottság az elfogadott törvények szerint köteles volt végrehajtani, és jelenteniük kellett az ügyet a tanácsnak.

A kálvini egyházlátogatási törvény nyomatékka leszőgezte, hogy a vizitáció nem azt a célt szolgálja, hogy minden egyes vétséget kivizsgáljon, és példát statuáljon. Mindössze azért állították föl, hogy a botrányokat elhárítsák, és meggyőződjenek arról, hogy a papok nem váltak-e romlottá vagy korrupttá. A vizitáció továbbá nem akadályozta meg az igazságszolgáltatás menetét sem, és nem mentette fel azokat a lelkészeket, akiknek esetleg civil ügyekben a törvény előtt számot kellett adniuk tettükért. Gyilkosságokról sem kérdezték ki a papokat, és arról sem, hogy miért nem kaptak büntetést, amikor vétkeztek. Kálvin sommásan fejezte be vizitációs rendszabályát: „Ez volt mindig a rend az ősegyházban az apostolok korától kezdve, és az evangélium tiszta tanításának megfelelően ma ez figyelhető meg a reformált egyházakban.”⁵²

Kálvin realista volt, aki tudta, hogy a kormányzás – bármennyire is spirituális valóság – az egyházban és a polgári életben egyfajta hatalomgyakorlást is jelent. Ez tűnik ki vizitációs rendeletéből is. Bár ő is megkülönböztette a polgári és az egyházi irányítást és felelősségre vonást, az igazi határt a belső és a külső törvény, vagyis a belső és a külső kormányzás között húzta meg. Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy bár a keresztyén ember elsősorban a belső törvény (azaz Jézus, ige, lélek, lelkiismeret) vezetése alatt áll, amíg azonban a földi léte tart, az egyházban és a világban is szüksége van egy külső rendre és kormányzás-

⁵¹ PRUZSINSZKY Pál, *Kálvin János. Életrajz a reformátor születésének négyszázados évfordulója alkalmából* 2. (Pápa: Magyar Református Egyház, 1912), 401–402.

⁵² Calvin: *Theological Treatises...*, 74–75.

ra, ellenőrzésre és felügyeletre. Azt mondhatjuk, hogy Kálvin ezzel az elvvel túl-
lépte a Luther-féle „kétféle kormányzási sémát”, miszerint Isten a világban a tör-
vény, az egyházban pedig az Ige által kormányoz. Kálvin az egyházat sem
tekintette a törvény (tízparancsolat) szerinti kormányzás alól kivételnek. A fen-
tebb említett 1541-es genfi egyházrendje is ezt példázza. Abból az elgondolásból
indult ki, hogy miután az emberek kezében minden hatalom korrumpálódhat,
ezért nem engedhető meg, hogy egy ember vagy egy csoport kezében összpön-
tosuljon, hanem helyesebb, ha megosztják.⁵³ Így alakult ki az a rendszer, hogy a
gyülekezetben folyó legfontosabb munkákat az egyszemélyes vezetés helyett
négy hivatal képviselőire osztotta: a lelkészekre, a tanítókra (doktorok), a véneke-
re (presbiterek) és a diakónusokra.

Ennek következményeképpen a hangsúly eltolódott a püspök személyéről –
mint az egyház látható fejről – az egyház helyes irányú cselekvése felé. A püspö-
ki kompetenciákat és feladatkört kollektív szervek, nagy részben világiak (laiku-
sok) vették át. Az egyházlátogatási rendeletből is megfigyelhetjük, hogy a
lelkészek és a gyülekezetek ellenőrzését, vizitálását egy lelkészekből és részben
világiakból, tehát nem magasabb tisztséget betöltő személyekből álló testület vé-
gezte. Az egyházi szervezetből eltűnt a felettes szerv, amely nagyobb jogokkal
bírt volna, mint a gyülekezet. A gyülekezet maga választotta meg a vezető testü-
letet, a konzisztóriumot, amelynek tagjai döntő részben világiak voltak. Ez a tes-
tület vált jogosulttá arra, hogy döntést hozzon a közösséget érintő minden kér-
désben, gyakorolja az egyházfegyelmet, a diakóniát, és ellenőrizze a híveket két
vizitálás között.

Genfben akkor még nem jött létre az a kormányzási forma, amely később a
református egyháznak jellegzetessége lett, nevezetesen a zsinati-presbiteri rend-
szer. Ezt csak az 1571-es Emdeni egyházrend dolgozta ki. A zsinati-presbiteri
rendszer lényege, hogy a gyülekezeteket a nép által választott presbitérium (kon-
zisztórium) irányítja, amelynek tagja a lelkész, a presbiterek, a diakónusok. Ők
döntenek a saját ügyeikről. A korábbi római katolikus gyakorlattal ellentétben,
ahol a döntés és a tanítói jog kizárólag a klérus kezében összpontosult, a refor-
mátus egyházakban ez a világiakat is megilleti, így a gyülekezetekre vonatkozó
határozatok úgy születnek meg, hogy a választott egyháztagok végeredményben
a saját ügyeiket oldják meg. A lutheri egyházakban – ahol a korábban említett
fejedelmi egyházkormányzást gyakorolták – nem egyházmegyékről (dioecesis),
sokkal inkább politikai egységekről beszélünk. Maga a világi uralkodó határozta

⁵³ Szűcs Ferenc, „Kálvin tanítása az egyházkormányzásról”, *Confessio* 31., 3. sz. (2007):
12–18., 13.

meg az egész territórium felekezetét a cuius regio, eius religio (akié az ország, azé a vallás) elv alapján. Ugyanő gondoskodott (koordináló módon, anyagilag, nem pedig azzal az igénnyel, hogy az egyház lelki jellegén változtasson) a lelkészi hivatalokról, az iskolákról, az egyházi vagyonról. Itt még nem beszélhetünk a gyülekezetek fölé rendelt zsinatról.⁵⁴ Melanchthon egyházlátogatási rendeletében már láttuk, hogy a korábbi püspökök által gyakorolt lelki funkciók egy részét a papok fölé helyezett vizitátorok és szuperintendensek vették át.

Az evangélikus egyházrendek a 16. században még nem javasolták a gyülekezetet vezető testület létrehozását, sőt jelentős szabadságot biztosítottak a meglévő gyülekezeti szokásjognak. Az ő felügyeletüket elsősorban felülről koordinálták és a vizitátorok látták el.

Az egyházlátogatási joggyakorlat a különbségek és hangsúlyeltolódások ellenére mindkét felekezetenél ugyanazt a célt szolgálta, nevezetesen, hogy ellenőrizték a lelkészek munkáját a tanbeli egység megőrzése érdekében, hogy feltárják az esetleges hiányosságokat, ezek orvoslásában vagy a vitás esetekben tanácsot adjanak, megfeddjenek minden olyan cselekedetet, amely az evangélium szellemétől idegen, ellenőrizték a sákramentumok helyes kiszolgáltatását, a lelki munka progresszivitását, az iskolákat, a nép és az ifjúság nevelését, valamint az anyagi, infrastrukturális feltételeket. Ezen a téren is adódnak közös középkori előzmények, de a hangsúly a kora újkorban a vizitálás rendszerességére, az írásban felvett jegyzőkönyvek vezetésére tevődött. A protokollumokból lehetett nyomon követni a változásokat, a megvalósításokat, hiányokat. Természetesen mindezt úgy tették, hogy a reformációhoz igazították az egyházi élet egészét.

A magyar református és lutheránus egyházak vizitációja⁵⁵

A 16. századi magyar református egyházszervezet sajátossága abban állt, hogy nem állították fel a gyülekezeti presbitériumokat, és a középső, valamint a legfelsőbb szinten megtartották a középkori egyházi hierarchikus struktúrából származó esperesi és püspöki funkciókat. Ez nem jelentette azt, hogy ez a szervezeti forma kívül esett volna a kálvini reformált egyházak keretein. Kálvin maga

⁵⁴ GÖRÖZDI, „A protestáns egyházrendek problematikája...”, 50–51.

⁵⁵ Jelen dolgozatunkban az unitárius egyház vizitációját nem tárgyaljuk, erről korábban megjelent írásunkat lásd: MOLNÁR Lehel, „A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez. Toposz és valóság közt”, *Keresztény Magvető* 118., 3. sz. (2012): 245–275.; Uő: „A püspöki vizitáció rítusa és rendszabályai az erdélyi unitáriusoknál a 17. században”, *Keresztény Magvető* 123., 2–3. sz. (2017): 331–344.

ajánlotta például a lengyel egyháznak, hogy tartsák meg az érseki és a püspöki elnevezést. Azt állította, hogy nem a név a lényeges, hanem maga a tartalom, azaz: a reformált egyház püspökei ne legyenek teljhatalmú uralkodók az egyházban, mint katolikus elődeik, hanem ők legyenek a legnagyobb tekintélyű tanácsadók és felügyelők, ők legyenek az egyházkormányzó gyűlések elnökei, és úgy forgolódjanak a papok között, mint a konzulok a szenátorok között. Martin Bucernek⁵⁶ is az volt a véleménye, hogy a püspöki tisztség megmaradhat, csak az a fontos, hogy lelkészek válasszák meg őket, és ahhoz a gyülekezeteknek lehetőségük legyen a maguk jóváhagyását megadni vagy megtagadni.⁵⁷ A magyar reformátusok is viszonylag korán, a 17. század elején belátták, hogy szükség van a presbitériumok felállítására, de ennek teljes körű megvalósítása csak a 19. század első felében történt meg.⁵⁸

A magyarországi reformátusok helvét irányú, de sajátos episzkopális rendszere, amelyben egyaránt érvényesült a fölé- és alárendeltség, a vizitáció intézményében is tetten érhető. A gyülekezetek egyházmegyékbe, azok egyházkerületekbe szerveződtek, és a lelkészeknek a püspök és az esperesek voltak az előljárói. „E hierarchia tette lehetővé az egyházlátogatás intézményét, mivel a püspök s az esperes ellenőrizhette a gyülekezet s a lelkész vallásosságát.”⁵⁹ A magyarországi református egyház igazgatása egyházkerületenként külön-külön (nem is mindig azonos rendszer alapján) hozott szabályrendeletekkel működött egészen az 1881-es alkotmányozó zsinatig, amikor létrehozták az egységes igazgatású, az erdélyi egyházkerület csatlakozásával immár öt egyházkerületből álló Evangélium Szerint Reformált Magyarországi Keresztyén Egyházat.⁶⁰

A Trencsén megyei Zsolnán 1610-ben Thurzó György gróf, nádor vezetésével evangélikus egyházi zsinatot tartottak, ahová meghívták Felső-Magyarország evangélikus főurait, nemeseit, prédikátorait, valamint a szabad királyi városok képviselőit, hogy az 1608. évi pozsonyi országgyűlés által biztosított vallásgyakorlási jog értelmében az evangélikus egyház szervezeti kereteit kialakítsák, vezetőit megválasszák. Itt tíz megye lutheránus híveit három egyházkerületbe szer-

⁵⁶ Martin Bucer német reformátor, 1531-től a reformáció svájci ágának irányítója.

⁵⁷ BUCSAY, „Az egyházalkotmány kialakulása...”, 197–198.

⁵⁸ Bővebben lásd: *Confessio* 3. sz. (2007), amely a presbitériumokról szóló tematikus kiadvány.

⁵⁹ MOLNÁR Attila Károly, *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása* (Debrecen: Ethnica Kiadás, 1994), 121.

⁶⁰ *Magyarország a XX. században. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság* 2., főszerk. KOLLEGA TARSOLY István (Szekszárd: Babits Kiadó, 1997), 309.

vezték, s élükre szuperintendenseket neveztek ki. Ezen a zsinaton határozatot hoztak arról, hogy a szuperintendens teendői közé tartozik az is, hogy évente személyesen látogassa meg az egyházközségeket, akadályoztatása esetén pedig ezt a feladatot az esperes végezze el. A négy évvel később tartott szepesváraljai zsinat az egyházlátogatás kapcsán azt a kiegészítést tette, hogy a vizitátor vegyen maga mellé valakit a vármegyei nemesek közül. Az evangélikusoknál a vizitátorok mindig a püspökök voltak, az esperesek csak mint felvigyázók jelentek meg.⁶¹

A magyar protestáns egyházlátogatásról a legkorábbi adat az 1550-es tornai zsinat végzéseiben maradt fenn, amikor a püspök feladatai között felsorolták a vizitálást is. Ezt követően az 1562-es és 1567-es debreceni zsinat is foglalkozott a kérdéssel.⁶² A református püspöki, azaz generális vizitálásról a korai hercegszöllősi,⁶³ majd később a komjáti kánonok⁶⁴ rendelkeztek. A főpásztor azonban az egyházkerület nagysága vagy a politikai-katonai viszonyok miatt gyakran nem tudott eleget tenni kötelességének, ezért a látogatást az esperesek és egy bizottság feladatává tették.

A 17. század közepén a puritanizmus és ortodoxia vitájában felértékelődött a vizitáció szerepe, ugyanis a püspökök és esperesek gyakran éltek ezzel a lehetőséggel, hogy a lelkészek és a hívek vallásosságát ellenőrizzék. „A vizitáló a prédikátortól s a gyülekezet tagjaitól próbálta megtudni a gyülekezet helyzetét. Természetesen »bejárta« a templomot, iskolát, temetőt s rögzítette a hibákat s a tennivalókat. Ezen túl azonban főleg a gyülekezet hitbeli, erkölcsi állapota érdekelte a vizitálót.”⁶⁵ Ebben a kontextusban egyáltalán nem véletlen, hogy az 1646-os szatmárnémeti nemzeti zsinat a puritánok ellen fellépő erdélyi református püspökre, Geleji Katona Istvánra bízta az egyház törvénykönyvének összeállítását.

⁶¹ SZUHAY, *Az egyházlátogatás (canonica visitatio)...*, 22.

⁶² Uo. 23.

⁶³ „27. Hogy az Anyaszentegyház mindenütt keresztyéni fenitékben és jó rendtartásban maradhasson, végezésünk az, hogy minden esztendőben etszer az Ecclesiák meglátogattassanak, és mind az tanítóknak, mind az hallgatóknak tudományokról és erkölcsökről való tudakozás legyen, de úgy, hogy az látogató embereknek mindenütt eledelt adgyanak azok, a kikhez menendének.” Lásd: Hercegszöllősi zsinat 1576. 27. kánon, in *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, szerk. Kiss Áron (Budapest: Magyarországi Protestáns Egylet, 1881), 682.

⁶⁴ 1623. szeptember 13-án a komjáti zsinaton hozott határozatok 10. kánonja írja elő a „püspököknek kiváltképpen való teendőit”, többek közt azt, hogy az egyházközségeket néha soron kívül személyesen is meglátogassa, az espereseket évenkénti vizitációra kötelezze. THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története 1., 1523–1674* (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1998), 456.

⁶⁵ MOLNÁR, A „protestáns etika” Magyarországon..., 121.

sát, amely Geleji-féle kánonok néven vonult be a köztudatba. A gyűjteménynek az esperesi egyházlátogatásra vonatkozó 88. kánonja⁶⁶ – tulajdonképpen a korábban említett 1881-es alkotmányozó zsinatig – az egész országban meghatározta a vizitáció rendszerét és egyben formáját is. Kezdetben csak a három keleti,⁶⁷ majd később valamennyi egyházkerületben érvényre lépett ez a törvény.⁶⁸ A kánon szerint az esperes tisztje volt, hogy az igazgatására bízott egyházakat két vagy három jelesebb társával együtt évente látogassa meg. A püspök számára is kötelezővé tették az úgynevezett „*visitatio generalist*” vagyis az általános egyházlátogatást. Eszerint az egyházmegyéket minden harmadik évben kellett vizitálni – a már bevett szokás szerint felváltva ti. a magyarokat az egyik, a székelyföldieket pedig a másik évben –, oly módon, hogy a püspök maga mellé vett két-három esperest, akik képviselték az egész egyházat, s velük együtt látogatta meg az esperesi székhelyeket.⁶⁹ Az esperesi vizitálás előírásaiban megfigyelhetjük azt a hármas felosztást, amelynek mentén a senioroknak teljesíteniük kellett feladataikat. Mindenekelőtt ki kellett kérdezniük a híveket lelkészüik valláserkölcsei életéről, majd a lelkészt a hívekről. Ezt követően az iskolai oktatás és nevelés színvonaláról, a tanító képzettségéről kellett meggyőződnie. Kötelességeik közé tartozott az is, hogy meghallgassák – elsősorban a gyülekezetben újnak számító – lelkész vagy tanító szónoklatát, illetve iskolai vizsgáját. Végezetül pedig az egyház javait, anyagi ügyeit kellett számba venniük. Ha összehasonlítjuk az európai protestáns vizitációs gyakorlattal, a gazdasági ügyek számbavétele újnak számított az egyházlátogatás gyakorlatában. A hitbeli, lelki, erkölcsi, szellemi és anyagi kérdésekre kitérő komplex rendelkezés a protestantizmusnak azon elvét érvényesítette, hogy a hívő ember életének teljességét felügyelet alatt kell tartani. Ez maga a hatalomgyakorlás, hiszen a fegyelmi ügyek kapcsán az egyház a világi

⁶⁶ A 88. kánont lásd: GELEJI KATONA István, *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatahoz képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke 1649*, ford. Kiss Áron, (Kecskemét: 1875), 51–53., letöltve: 2021. november 21., http://leporollak.hu/egyhtori/magyar/KA_GELEJ.HTM#KANON88.

⁶⁷ Szabadi István megállapítása szerint a Tiszántúlon ez a törvény csak 1734-ben jutott érvényre. Lásd: SZABADI István, „Nagy atyáinknak is az Attyaik szerzették”: A Szatmári református egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei, 1808/1809 (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, 2006), 5.

⁶⁸ BUCSAY Mihály, *A magyar protestantizmus története 1521–1945* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1985), 130., továbbá SZUHAY, *Az egyházlátogatás (canonica visitatio)...*, 31.

⁶⁹ GELEJI KATONA, *Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi...*, 92. kánon, 57–60.

hatóságra támaszkodva érvényesítette akaratát, ahogy a kánon fogalmaz: „felhasználva, ahol kell és lehet, még a polgári hatóság hatalomkarát is.”⁷⁰

A Magyar Királyságban a katolikus megújulás lendülete a Tridentinum végrehajtásában – erőteljes ellenreformációs törekvésekkel párosulva – egészen a török alóli felszabadító háborúig (1683–1699) kitartott és diadalra jutott. A katolikusok mindenekelőtt az egykori hódoltsági területek egyházi életének újjászervezésével folytatták expanziójukat. A katolikus egyház megerősödését egyfelől a protestánsok ellen folytatott perek – amelyekkel az egyházi elitet kívánták megtörni –, másfelől a Thököly-felkelés kudarca, a szuverén hatalmi entitás elvesztése – az Erdélyi Fejedelemség Habsburg-kézre kerülésével – segítette elő. Mindeközben a protestáns felekezetek a nemzetközi szerződésekként értelmezett békére és rendi szabadságokra hivatkozva próbálták védeni jogaikat és autonómiájukat.

A Habsburg-abszolutizmus nemcsak az egyházak működését szabályozta, hanem beavatkozott a tartalmi kérdésekbe is. A korábban már említett *Exploratio Leopoldina* (1691), majd az első és második *Carolina Resolutio* (1731, 1734) értelmében többek között az artikuláris helyekre korlátozta a protestánsok nyilvános vallásgyakorlását. A magánkultusz, azaz a vallásos könyvekből való felolvasás helyét pedig a legszorosabban vett családi körre szűkítette. Mindezeket túl korlátozta a vizitációt, a nem artikuláris helyeken azt csak az illetékes katolikus főesperes gyakorolhatta. Az evangélikus és a református egyházat – az erdélyi kivételével – négy-négy egyházkerületre osztották, s azok élére szuperintendenseket neveztek ki. Ez az új működési elv – amely jöllehet egy korábban kialakult hagyományra épült – valójában hierarchizáltságánál és centralizáltságánál fogva a Habsburg-kormányzat számára biztosította az egyházszervezet könnyebb ellenőrzését.⁷¹ A protestánsok teljes körű vizitációs jogukat csak a türelmi rendlettel nyerték vissza.

⁷⁰ Uo. 88. kánon, 52.

⁷¹ NAGY Zsombor, „A múlt század második feléből származó magyar református canonica visitációs jegyzőkönyvek kutatásának problémái”, in *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma* (1998. november 3.), *Tanulmányok*, szerk. Kósa László, Kiss Réka (Budapest: ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999), 121–138., 126.

A könyvtáblák titka: könyvkölcsönzésről, bejegyzésekről, imáról és varázslásról

De látod azt is, hogy az egymástól különböző és távol való dolgokat is össze szokták valami kötéllal és eszközökkel csatlani.

(Enyedi György)

Oxfordban, a Harris Manchester College gyűjteményében több kötet is található Enyedi György ezegetikai munkájának latin és magyar nyelvű kiadásaiból,² többek között az 1620-as kiadás egy példánya.³ A kötet gazdagon díszített, vak-

¹ LOVAS Borbála (1982) 2014-ben védte meg Enyedi György unitárius püspök magyar nyelvű kéziratos prédikációival foglalkozó doktori disszertációját. 2014 óta a Kiss Farkas Gábor által vezetett MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport kutatójaként dolgozik többek között a püspök által hátrahagyott szövegkorpuszon, és sajtó alá rendezi Enyedi György prédikációit. Elérhetősége: lovasborbala@gmail.com.

² A tanulmány az NKFIH (OTKA) FK 135165 számú pályázatának támogatásával készült. A dolgozat egyes részeinek korábbi változata megjelent: LOVAS Borbála, „Kölcsönzött conciók és archaikus imák egy oxfordi Enyedi-kötetben”, in */HI70/ Tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes et al. (Budapest: Q. E. D. Kiadó, 2018), letöltve: 2022. május. 23., <http://hi70.hu/2018/03/23/lovas/>.

³ ENYEDI György, *Az o es vy testamentvmbeli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni magyarazattyok* (Kolozsvár: Heltai, 1619, 1620). RMNY 1187, RMNY 1222.

A college többszöri költözés után, Warringtont, Manchestert, Yorkot és Londont elhagyva telepedett le végül Oxfordban a 19. században. Neve is többször változott, mai nevét 1996-ban kapta. A korábbi szakirodalomban Manchester New College-ként szerepel. A college könyvtára, bár csak két példány van feltüntetve a központi katalógusban, összesen négy példányt őriz Enyedi munkájából, mind 19. századi beszerzés vagy ajándékozás útján került a gyűjteménybe. A szóban forgó kötet könyvtári jelzete: D:HUN:ENY (D1620/2). Enyedi munkájáról és a köteteket magukat is őrző nyugat-európai és amerikai gyűjteményekről bővebben ld.: Borbála LOVAS, „The Posthumous Reception of an Antitrinitarian Bishop at Home and Abroad: The Afterlife of György Enyedi's Explicationes”, in *Print Culture at the Crossroads: The Book and Central Europe*, szerk. Elizabeth DILLENBURG, Paul Howard LOUTHAN, Drew B. THOMAS (Leiden, Boston: Brill, 2021), 58–84.; valamint: LOVAS Borbála, „Enyedi György: Explicationes locorum Veteris et Novi

nyomásos barna bőrkötése rossz állapotú, első táblája lejár, a lapok margóin nincsenek lényeges jegyzetek. Különlegessé azok a bejegyzések teszik a könyvet, amelyek az elő- és háttáblákon találhatók. Korabeli kezek ugyanis fordítás- és stílusgyakorlatok mellé imákat írtak a kötetbe, valamint bőbeszédűen jegyzeteltek könyvvásárlásokról és eladásokról, kölcsönvett és kölcsönadott kéziratokról.

A jegyzetekből a három imarészletet Jankovics József a nyolcvanas évek elején publikálta.⁴ Az imák azért is érdekesek, mert amint Erdélyi Zsuzsanna megjegyzi, „élő gyakorlatot jeleznek, akárcsak Bornemisza Péter »bai«-ai, és a többi már említett történeti emlékünkné.”⁵ Ez az élő gyakorlat nem csak a 17. századra korlátozódik, bár a bejegyzéseket 1651–71 közé datálhatjuk, ahogy már az említett Bornemisza is, a 16. században sok prédikátor, többek között épp Enyedi György többször is felszólalt tartalmuk ellen.⁶

A „pokol szelet”, „pokol esőt”, „pokol fergeteget” elhárító ima kapcsán említhetjük, hogy Enyedi nyomatékosan felhívta hallgatói figyelmét, ne higgyenek a

Testamenti. Egy erdélyi egzegetikai munka a nyugat-európai könyvpiacon”, *Keresztény Magvető* 124., 1. sz. (2018), 82–99.

⁴ JANKOVICS József, „Négy archaikus ima”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 85., 3. sz. (1981): 329–331. Érdemes itt idézni Jankovics ismertetőjének a szövegek datálásával és lejegyzésével kapcsolatos pár sorát (329.): „A szövegek jelentőségét nem kell bizonyítani, viszont fel kell hívni a figyelmet arra, hogy azon ritka példányok közé tartoznak, amelyek még viszonylag korán nyertek írásos rögzítést. Nyelvi fordulataik, sztereotípiáik utalhatnak valós korukra.” A Jankovics által közölt imák párhuzamokkal, magyarázatokkal megjelentek Erdélyi Zsuzsanna alapvető forrásfeldolgozó monográfiájában is a következő címmel: *Törvényház előtt, Pokol Széll ellen: Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok*, gyűjt. ERDÉLYI Zsuzsanna, bev. ORTUTAY Gyula (Budapest: Kalligram, 2013⁴), 817–820. Ugyancsak felvették a bibliai alakokat felsoroló fohászt a vallásos fohások és áldások közé, *Ellenségtől szabadulásért* címmel az 1986-ban megjelent magyar ráolvasásokat tartalmazó gyűjteménybe: *Szem meglátott, szív megvert: Magyar ráolvasások*, vál., jegyz. Pócs Éva (Budapest: Helikon, 1986), 144–145.

⁵ *Hegyet hágék, lőtőt lépék...*, 817.

⁶ A tanulmányban Enyedi György prédikációiból idézett részletek (és azok párhuzamos változatai) a következő kódexekben találhatók: 1–4. Kolozsvári Kódex (Kolozsvár, Academia III, jelzete: Ms. U. 737/5), 5. Kolozsvári Kódex (Kolozsvár, Academia III, jelzete: Ms. U. 1228); Sárospataki Kódex (Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Nagy-könyvtára, jelzete: Kt. 7); Marosvásárhelyi Kódex (Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár, jelzete: 0636); Székelykeresztúri Kódex (Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár, jelzete: 0439). A kódexek rövidítései: K1–5, S, M, Sz. A szövegek egy része megjelent modernizált kiadásban is: *Enyedi György prédikációi I–III.*, s. a. r., előszó, jegyzetek LOVAS Borbála (Budapest: MTA–ELTE HECE, Magyar Unitárius Egyház, 2016–2018).

népi babonásokban az időjárással kapcsolatban.⁷ A 45. beszédben (Agg 2,18: *Megverlek titeket égető széllel és ragyával, köesővel minden ti kezetek munkáját, és nem volt közületek* etc.) a következőket mondja, utalva nemcsak a különböző tévhitekre és babonákra, de a mechanikus mágikus módszerek használatára is:

„De jer, szálljunk magunkba. Minket is ver az Úr Isten mind egyéb csapásokkal, s mind égi háborúkkal. Oda vagyon, amint itt szól a prófétával, minden kézi munkánk, veteményünk. Vagyon-e, aki ennek igaz okát keresse? [...] Hisz-szük-e, hogy az Isten az ő tárházából hagyigálta ránk? Igen, de vissza, mert ki valami kába és nem emberhez illendő okoknak tulajdonítja. Némely az istentelen bálványimádásnak hátrahagyásának [...]. Némellyek pedig a boszorkányokra vagy ördögös deákokra fogják. Némellyek: Megpotyolták az almát, s azért lőtt a jégeső. Némellyek: Nem illették meg az Úr napját. Ó, kába bolondság. Nem egyéb ennek a veszedelemnek az oka, hanem az Úr a mi bűnünkért reánk haragudván bocsátotta reánk kemény ostorát, vagy ördög, vagy boszorkány, vagy valami által cselekedte Ő Szent Felsége. Ő tudja, mert őneki mind menny, föld, és azokban való állatok szolgálnak. Volnánk csak békességesek a mi Istenünkkel, meglátnók, ki volna ellenünk. Bizony, ha ez világ ördöge mind rajtunk volna, sem árthatna.”

Valamint ugyanebben a beszédben felhívja arra a figyelmet, hogy e „hóhérokat” Isten küldi ránk, és nem lehet csak valami varázsszavak mormolásával vagy más babonás szokással ezeket eltéríteni:

„Tehát hamis, és csak babona s istentelenség, akik azt mondják, hogy valami berbitéléssel, valami figurák írásával, harangozással és egyéb efféle encsenbenccsel elűzhetik a köesőt. Nem ilyen orvossága vagyon annak. Légy békés csak a Nagy Úrral, a fő Fejedelemmel, bizony nem küldi reád, nem szabadítja sem magadra, sem jószágodra a hóhérokat, a bosszúállásra teremtetett lelkeket, mert ezek csak oda mennek, ahova az Úr hagyja és parancsolja, hogy menjenek. Nem járhatnak [ám:] azok az ő szabad akaratjuk szerint, nem állhatják az ő bosszújokat meg senkin. De minthogy gonoszok vagyunk, és az Isten meg akar büntetni, gyakran él azoknak szolgálatjával, úgymint egy hóhérokkal.”⁸

⁷ Erdélyi Zsuzsanna a szöveg közlése után egy a nagyszebeni egyházlátogatási jegyzőkönyvből származó, hasonló funkciójú szöveget is közöl, amely jól rávilágít arra, hogy a hívek még a 17. század derekán is éltek ezekkel a ráolvasásokkal, a jegyzőkönyvbe pedig mint „a gyülekezetben elharapózott bűnök” kerültek be. *Hegyet hágék, lőttöt lépék...*, 820. A *Rossz idő elküldése* címet viselő lényegében vallásos fohásznak is tekinthető szöveg (Erdélyi Zsuzsanna Pócs Éva gyűjteményéből közli: *Szem meglátott...*, 204–205.) Krisztus és Szent Péter közbenjárásával újí el a vihart.

⁸ 45. beszéd, K4, 44r, 42r.

A boszorkányperekben és egyéb varázslással kapcsolatos periratokban gyakran találkozunk a jégesőküldő, jégesőhárító varázslásokkal, még a 18. századból is van ilyen adatunk.⁹ Így talán nem meglepő, hogy a 16. században a berbitelés és más praktikák és hiedelmek ellen küzdő püspök nem járt sikerrel, és saját könyvébe jegyezték fel annak tulajdonosai ilyesfajta szövegeket. Enyedi maga azonban többször játékba hozza e természeti csapásokat, természetesen a Biblia szövege magyarázatának szolgálatában. 101. beszédében például, amelyben a 83. zsoltár egy részét választja textusul (Zsolt 83,10: *Cselekedjél úgy vélek, mint Madiánnal és Sisarával, mint Jábínnal az Kísón patakánál* etc.), elsorolja, hogy az Izrael fiai hogyan kívánják ellenségeik utolsó veszedelmét és romlását. Ahogy Enyedi már beszéde elején megjegyzi, egyrészt azt kívánják, azt kéri, hogy az ellenségeik fegyver által ölessenek meg kegyetlenségükért, másrészt azt, hogy szégyent valljanak kevélységükért és felfuvalkodottságukért. A zsoltár felsorolja példaként a szélben szétporló pozdorját, a tűz által elpusztított erdőt, a szélvész. A következőképp magyarázza a püspök a zsoltár szavait:

„[...] sok egyéb módon is el tudja az Úr Isten az ő ellenségét veszteni, de ha akarja, mennyei háborúkkal is, miképpen az fáraó király példája megmutatja. Józsué idejében is, cap. 10. [Józs. 10,11], az amorreusok ellen mikor hadakoznának az Izrael fiai, azt mondja az Írás, hogy sokkal többet vere az Isten köössővel agyon az ellenségben, hogynem mint az mennyit levágnának az izraeliták fegy-

⁹ Széles példaanyagot mutat be a 18. századi anyagból és részletes elemzést ad a kérdésről: Tóth G. Péter, *Boszorkánypánik és babonatéboly* (Budapest: Balassi, 2020), 35–39. Tóth G. Péter azt is megjegyzi, hogy az 1750-es évektől jelennek meg a kuruzslás elleni rendeletek, a kalendáriumok (amelyekben mindenféle babonás szokások mellett például az érvágásra vonatkozó részek is voltak), megregulázása, a naptárhoz tartozó jóslatok eltüntetése többek között épp az itt is megjelenő természeti jelenségekre, jégesőre, viharra, villámlásra, szárazságra vonatkozó babonás elképzelések miatt is történt, ám ez a folyamat viszonylag lassan ment végbe: „A kalendáriumokat betiltó 1754. december 2-i, 370. számú rendeletet többször is megerősítették, mégpedig 1755-ben, 1766-ban és 1773-ban is.” Uo., 181. (A kalendáriumokra vonatkozó tiltás azért is érdekes, mert a szakirodalom többször felhívja arra a figyelmet, hogy nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy a 16–18. században a parasztság használt volna ilyeneket, első erről tudósító adat 1844-ből való. Így a kalendáriumokat forgató közönség feltételezhetően a nemesség és polgárság, valamint a papság tagjaiból állt. Ezzel kapcsolatban ld.: Tóth István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkorban* [Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1996], 82–86.) Ez a fajta laikus, időjárással kapcsolatos babona, rítus és varázslás élesen különbözik a varázslói gyakorlattól. Ez utóbbi hagyományt részletesen összefoglalja: Pócs Éva, „»Sárkányos« idővarázslók Magyarországon és a Balkán-félszigeten”, in *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*, szerk. KLANICZAY Gábor, Pócs Éva (Budapest: Balassi, 2014), 363–410.

verrel. [...] Mindezekből pedig az mi tanúságunk ez, hogy valamikor látjuk vagy az sebes forgószelet, mely nemcsak port, hanem gyakrabban még az erős épületeket is felforgatja, vagy az sebes tűznek égését, vagy egyéb égi háborúknak rettenetességét, mindjárást jusson eszünkben az mi gyarlóságunk, és az mennyei Úrnak hatalmassága, hogy tudjunk Öfelségétől félni, és nyomorúságunknak idején hozzája folyamodni.”¹⁰

Ezt a gondolatmenetet a gyűjteményben később is többször előveszi. A 113. beszédben, ahol az angyal szó jelentésének magyarázatát úgy adja meg, hogy az követet, szolgát jelent, hozzáfűzi a következőt: „Ezért mondá az apostol [Zsid 1,7], hogy az szelek és az tűz Istennek angyali. Azért Istennek angyala az jégesső is, az mennyütő kő [a. m. villám], az pogán, kegyetlen nemzetség.”¹¹ Ezt ismétli szintén egy későbbi triacasban is, a 182. beszédben:

„Sok külömb-külömb módja vagyon az Felséges Úr Istennek ez világnak vagy ez világi hatalmasoknak meggyalázásában és az övéinek megszabadításában. Mert néha keveset sokon győzedelmessé teszen, mint az makkabeusok példái megmutatják, néha mennyből mennyütő kövekkel vagy árvízzel vesztí el őket, mint az első világot és szodomabelieket, néha jégessővel veri agyon, mint Józsué idejében, néha angyala által vágatja le, mint Sénakhéríb táborát.”¹²

Ugyanígy említi meg az eget, a levegővel teli szférát, ahol a felhők és a jégesső is található, megmagyarázva, hogyan különíthetjük azt el a mennyektől. A 110. beszédében a következőket mondja az ördögökkel és az éggel kapcsolatban:

„Harmadszor, azt mondja az apostol, hogy alkalmasb helyek is vagyon nekik [értsd: az ördögöknek] az viadalhoz, mert ők magasságból hadakoznak. Tudjuk pedig azt, hogy az magas helyről könnyebb az alsókkal víni, és sokkal jobban vagyon dolgok azoknak, az kik feljebb vadnak. Azt mondja azért az apostol, hogy az mi ellenségünk, az ördögek magasb helyen vadnak, és onnan vínak ide alá miellenünk. De micsoda magas hely az? Megmagyarázza ezen szent Pál ugyanezen levélben ide feljebb cap. 2. [Ef 2,1–2], mikor így szól: *Tü megholtatok vala az tü bűneitekben, mellyekben régen jártok vala ezvilág szerént, és az fejedelem szerént, ki bír az éggel.* Mely mondasban az Sátánt nevezi az égnek fejedelmének. Az égen pedig ne érts [a. m. értsd] az mennyet, az hol az csillagok vadnak, mert nem égnek híják azt, hanem mennynek. Az ég az, ami az alsó menny alatt

¹⁰ 101. beszéd, S, 2/20–21.

¹¹ 113. beszéd, S, 2/145.

¹² 182. beszéd, K5, 70r.

vagyon, ahol az ködök, köössők [a. m. jégesők], villamások, dörgések lesznek, és az mit az szájunkkal beszívunk és ismét kifúvunk.”¹³

Ezután megjegyzi, hogy feltehetően nem ott laknak az ördögök, hanem itt közöttünk, vagy inkább a föld alatti barlangokban és lyukakban, ahogy a históriákból megtanulhattuk. De mivel ők maguk is lelkek, ezért könnyen közlekedhetnek az égben, ahol kevesebb dolog állja útjukat, így gyakran tartózkodnak ott is. Így míg Enyedi konzekvensen elítéli a varázslást és az időjáráshoz kapcsolható népi babonákat, épp ezek az időjárással foglalkozó szöveghelyek adnak neki lehetőséget arra, hogy az ördögökről beszéljen, amelyek létezésében nem kétséges, hogy hitt, ahogy kortársai is, ezt már Kanyaró Ferenc is megjegyezte a 19. század végén a prédikációk vizsgálata kapcsán.¹⁴ És természetesen nemcsak az ördögökben, de az angyalokban is, 41. beszédében például az angyalok és ördögök csoportjait mutatja be és kategorizálja az emberi lélekkel együtt a test és lélek kapcsolatát boncolgatva a „test nélküli állatok” felsorolásánál.¹⁵ Visszatérve az időjárással kapcsolatos varázsimára, bár már maguk az imák is babonás szokásokat jeleznek, a korszakban, amint láttuk, sokszor megesett a boszorkányok, garabonciások összekötése ezekkel a természeti jelenségekkel, valamint a viharoknak, villámcsapásoknak, jégesőknek Isten büntetéseként való értelmezése. Molnár Dávid hívta fel a figyelmem egy 1636-os perre, amelyben Rodner Barbara esetének ismertetésében találjuk meg a következő részletet a tanúvallomások és az ügy leírásakor, miután a jegyzőkönyvbe bejegyzik, hogy Rodner Barbara a havi vérzésekor használt ingét felvágva az ura veszedelmére „veneficiumot cselekedett”, vagyis bűbájossággal élt férje ellen. A részlet azt hivatott illusztrálni, hogy a ház szolgálói mennyire tartottak a bűnös (boszorkánynak titulált és pa-

¹³ 110. beszéd, S, 2/114.

¹⁴ KANYARÓ Ferenc, „Enyedi György egyházi beszédei II.”, *Keresztény Magvető* 33., 2. sz. (1898): 81–82.

¹⁵ 41. beszéd, K4, 21r–22r: „2. rendbeli test nélkül való állatok nevezetnek Angyaloknak, kik lelkeknek mondatnak. Hæbr. 1. [Zsid 1,13]: *Mely angyalnak mondta az Isten: Űlj az én jobbomra* etc. Item [Zsid 1,14]: *Nemde nem mindnyájan szolgáló lelkek-e* etc. Az angyalok pedig kétfélék. Némelyek jók, kik szenteknek is mondatnak. Luc. 9. ver. 26. [Lk 9,26]: *Mikor eljő az ő dicsőségében az Atyának és az szent angyaloknak dicsőségében*. Ha azért a jó angyalok lelkek, amint meghallád, és meg vagyon írva, etiam Act. 11. [ApCsel 11,11–12] és szentek is, tehát minden jó angyal Szentlélek, és amennyi jó angyal vagyon, annyi Szentlélek. Némelyek pedig az angyalok közül gonoszok, kiket az Írás ördögöknek hív. Ezek is lelkeknek nevezetnek, de hogy megválasztassanak a jóktól, hol gonosz lelkeknek, hol tisztátalan lelkeknek mondatnak. Matth. 12 [Mt 12,43]: *Mikor kimegyen, úgy mond, a tisztátalan lélek* etc. Utolszor, az okos test nélkül való állatok közül való embernek is fönnebbik része, mely a testi halál után meg nem hal, hanem mindörökké él.”

rázna) asszonytól, és rettegetk Isten rá mért büntetésétől: „uram háza népétől mondatott ez az szó, hogy az asszonyuknak gonoszságáért, mikor fellegetes üdő és mennydörgés vagyon, nem mernek az házban maradni, hanem kifutnak, mert félnek, hogy veleek együtt az ház elsüllyed.”¹⁶ A boszorkányokról való gondolkodás emellett az unitárius kéziratok forrásokban is nyomot hagyott, Pákei János kolozsvári unitárius pap és unokája, Pákei József fennmaradt jegyzetei között például egy lapon a következőket olvashatjuk: „Hogy az boszorkányok a Szentírásban legyenek, loca: 1Reg. 28. v. 8. [1Sám 28,8–22], Exodi. 7. v. 12. [2Móz 7,11–12], Act. 8. v. 9. [ApCsel 8,9–13], Act. 13. v. 6. [ApCsel 13,6–12].”¹⁷ Az idézett helyeken varázslókról és boszorkányokról van szó, akik halottakat idéznek, botot kígyóvá változtatnak, varázslással ejtik ámulatba egy-egy város népét, vagy megpróbálják megakadályozni a keresztény hit térnyerését. Utóbbi vaksággal fizetett tetteért.

A bírósági ügyek témájához kapcsolódik második példánk. A bírósági per esetén használandó ima szintén különlegesnek mondható. Már Jankovics József megjegyzi a szöveggel kapcsolatban, hogy egy ritka szövegtípusról van szó. A peres eljárás előtt mondandó imákról csak egyetlen korabeli forrást ismerünk, amely Bod Péter lejegyzésében maradt ránk. Bod kötetéről, amely ma a marosvásárhelyi Teleki Téka gyűjteményében található, már a 19. században tudósított Dézsi Lajos. Bod *Gellius Transylvanicus seu observationum historicarum sacri ac civilis argumentu, præcipue autem ad historiam nostri temporis et res Transilvanicas facientium centuriæ* című munkája azért is érdekes számunkra, mert az első centuria első bejegyzése, amelyet Dézsi tanulmányában is említ, a következő: „Suspirium F. Davidis ad Christum”, egy 1573. április 22-re datált jegyzet másolata.¹⁸ Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata működésével kapcsolatban jól ismeretek Bod Péter kritikái. Bod úgy gondolta Dávid Ferencről, hogy „az ördögnek

¹⁶ Kolozs-Dobokai Unitárius Egyházkör parciális és főkonzisztóriumai jegyzőkönyve II., 1606–1693 (Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, jelzet nélkül szürke fémszekrénybe zárva), 129. Kiadásra előkészíti: Molnár Dávid. Segítségét ezúton is köszönöm.

¹⁷ A kéziratok kötet jelzete: Kolozsvár, Academia III, Ms. U. 611. A bejegyzés a 463. lapon található.

¹⁸ Dézsi Lajos, „Vegyesek (Babona a tizenhetedik században)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 8., 2. sz. (1898): 249. Ugyancsak megtalálható Bod Péter műveiről írt egyéb munkákban, ezek közül egyik legkorábbi: SÁMUEL Aladár, *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei* (Budapest: Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomdája, 1899), 49.

ennél nagyobb eszköze a reformáció megakadályoztatására nem volt”.¹⁹ Mivel ez az egy gyűjtemény őrzött meg az Enyedi-kötetbe bejegyzett peres ügyekhez köthető szöveghez hasonlót *Litigandi modus superstitiosus* címmel, érdemes itt idéznünk a részletet:

„Aki perelni akar veled, ezt mondd: Egyszer elmennék egy úton, láték három iccolmot[!], egyikben ül vala Krisztus urunk, másodikban ül vala Jézus, harmadikon ül vala Asszonyunk, Szűz Mária. Valaki elvenné fátyolát Asszonyunk, Szűz Máriának, az árthasson, véthessen énnekem ez mai napon. Másodikon ül vala Úr Jézus. Valaki az Ő vérében megmosódnék, az árthasson, véthessen énnekem e mai napon. Harmadikon ül vala Krisztus Urunk, valaki az Ő vérében megmosódnék, az árthasson, véthessen e mai napon. Háromszor kell ezt mondani a törvényházban, míg az peresed bemegyén.”²⁰

Ezután Bod hozzáfűzi, hogy egyrészt hibázott az írás tulajdonosa, mert végül nem élt ezzel a varázsimával, másrészt az esperese büntetésére számíthatott, amiért egyáltalán ilyen babonás írást hordott magánál. Forrásaként Bod a superintendentiális eljárási jegyzőkönyvet nevezi meg, amely a 19. században egy tűzvészben elpusztult, így ma már csak kivonatokat ismerünk belőle.²¹

Megemlíthetjük, hogy szintén írt a témáról Enyedi György. Prédikációjában, amely az 1Kor 6,7–10-re épül (*Immár általánfogván fogatkozás vagyon bennetek, hogy perlődétek vagyon egymással. Miért, hogy inkább kárt és bosszúságot nem szenvedtek, vallotok, hanem inkább tű tesztek bosszút az tű atyátokfiainak?*), nem éppen a peres eljárás előtti szerencsehozó imára bátorítja híveit. Ahogy mondja, „soha oly igaz per nem lehet, kiben valami hamisság ne forogjon”.²²

A kötéstáblára feljegyzett harmadik ima kapcsán azok a szövegpárhuzamok fontosak számunkra, amelyek az Isten által megmentett bibliai szereplők megmenekülését vagy győzelmét mesélik el. Tóbiás és Sára, Dávid és Góliát, Jónás és a cet, Zsuzsanna és a vének, Judit és Holofernes vagy József és Manassé története egytől egyig megtalálhatók a kor számos forrásában, kedvelt témái voltak a kora-

¹⁹ Bod korai munkájából, a *Kösziklán épült ház ostromából* idézi: BORBÉLY István, „Bod Péter az unitáriusokról”, *Keresztény Magvető* 47., 5. (1912): 299.

²⁰ Közli: DÉZSI, „Vegyesek (Babona a tizenhetedik században)”, ..., 250. Ugyancsak közli, példaként Jézus vérének mágikus értékű jegyként való használatára: *Hegyet hágék, lőtöt lépék...*, 199.

²¹ Uo.

²² 39. beszéd, Sz, 56 (44).

beli énekeknek, bibliai históriáknak,²³ prédikációknak, egyházi munkáknak. Ezt a könyörgést talán érdemes külön is idézni:

„Mint az te szolgálóleányodtul, Sárátul az Asmodaeus ördög az Raphael angyal által elűzeték, szabadíts meg engemet is azonképpen minden ellenségemtől. Mint Dávidot az Góliáttul és Saultul, Dánielt az oroszslányok szájából, Jónást az cethalnak gyomrából, az három ifjakat az égő kemencéből, Zsuzsannát az hamis bíráktul, Juditot az Holofernestül, Manasest és Józsefet az tömlöcből, így tégy énvelem, szegény szolgálóddal, én menyei, szerelmes szent Atyám etc.”

A 16. században Enyedi György volt az utolsó (és talán egyetlen) prédikációszerzőnk, aki a protestáns hagyományban ritka példaként Tóbiás és Sára történetét választotta prédikációja textusául.²⁴ Ám Enyedi nem a házastársak kalandos találkozásáról, csupán a házasságkötéshez kapcsolható szokásokról, ceremóniákról, így a kézfogásról, az áldásról, a levél által való kötésről és a lakodalomról ír. A történetet viszont, annak ellenére, hogy Tóbiás könyve az apokrif könyvek közé soroltatott, több bibliai história is elbeszélte. Zsuzsanna története az Isten büntetéséről szóló 75. prédikációban tűnik fel. Miután elmondja vele kapcsolatban, hogy Zsuzsanna inkább ártatlanul a halált választotta volna, mint-hogy bűnbe essen, hozzáfűzi a következőt is:

„Másodszor, innét nagy vigasztalásunk leszen nyomorúságinkban, mikor méltatlan háborgattatunk, mert tudjuk, hogy mennyben vagyon egy igaz Úr, ki mindeneket tud és lát, és az mikor Őfelségének kedves leszen, minket megszabadít és az mű ellenségünket megbünteti s megrontja.”²⁵

Dávid alakja rendre megjelenik a prédikációkban, ószövetségi hőseiről készült katalógusokban, és a történet szintén megtalálható bibliai históriáinkban.

²³ Tóbiás és Sára történetét megírta Székely Balázs (1546), Dézsi András (1550) és Munkácsi János (1600). Dávid és Góliát történetét versebe szedte Fekete Imre (1546) és Tinódi Sebestyén (1549). Jónás prófétáról egy korai história maradt fenn Batizi Andrástól (1541), valamint egy töredékben fennmaradt munkát (1553) Tinódinak tulajdonítanak. Zsuzsanna történetét Batizi András írta meg 1541-ben. Judit asszony históriáját Sztárai Mihály (1552) és Tinódi (1540 k.) tollából ismerjük. József történetét Nagybáncai Mátyás (1556), Manassé történetét pedig egy névtelen protestáns szerző (1550 k.) szedte versebe. A bibliai korabeli históriák történetéről ld.: LOVAS Borbála, „Bibliai történetek a 16. században”, in *Átfedések. Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban*, szerk. Kiss Farkas Gábor, MACZÁK Ibolya (Budapest: MTA–ELTE HECE, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport, 2019), 79–103.

²⁴ Bővebben ld.: LOVAS Borbála, „Tóbiás és Kána: Menyegző és házasság két bibliai történet tükrében”, *Keresztény Magvető* 126., 1–2. sz. (2020): 38–63.

²⁵ 75. beszéd, K2, 45v (86)–46r (87).

Itt csak két példát említek, amelyek a könyörgéshez köthetők. Az első a 171. beszédben szerepel, amely a 10. zsoltárra épül. Itt a beszéd elején írja Enyedi:

„Mikor azért szent Dávid látta volna Saul király idejében, hogy mind az pogánok, s mind az kegyetlen urak és nyúzó, fosztó főnépek az községet és szegénységet, az Istennek népét megnyomorították volna, felkiálta az Úrhoz az könyörgésben és tőlle kéri az veszedelemből való megszabadulást.”²⁶

Itt utal is rá, hogy a zsoltárban megíratik Dávid személyéhez köthetően „az megnyomorodott jámboroknak buzgó imádságok”. Góliáttal való küzdelméről is többször beszél, hangsúlyozva, hogy azért tudta legyőzni, mert Isten segített neki.

„Jó vitézember vala Dávid, úgymint ki még ifjú korában az oroszlánokkal és medvékkel megvívott [a. m. megvívott] és megölte őket. De mégis, soha nem bízott az ő karjának ereiben, hanem az Úr nevében. Mikor Góliáttal szembeszállta is, mondá [1Sám 17,45]: *Te jössz énreám, fegyverrel, kopjával, pajzzsal, de én megyek tereád az seregeknek Urának, az Izrael Istenének nevében.* Azután is, noha minden viadaljában győzedelmes volt, de mégis azt mondja Psal. 43. [Zsolt. 44,7–8]: *Nem bízom én az én íjamban, sem az én kardom nem tart engemet meg, hanem te vagy, Uram, aki megtartasz minket* etc. No, azért jó a készület, a fegyver, de akkor éles, akkor rettent meg az ellenséget, mikor az Úr együtt viaskodik velünk. Soha azért senki győzedelmet ne reméljen, amíg Istennel meg nem békéllik, mert nemhogy diadalmat vehetnél ellenségen, de ő maga kézbe adja az Úr, amiképpen igen igazan mondá Achior Holofernésznek, mikor Betúliát Judit asszony idejében megszállotta vala sok számtalan néppel.”²⁷

Dániel, Jónás és a három ifjú együtt említése szintén gyakori volt a korszakban, Enyedi maga is élt vele több helyen. A 109. beszédében így szól:

„Tanoljuk meg azért innét, hogy minden, valaki vétkét nem tudja, hanem az ő hivataljában igazan jár, nagy bátorsággal legyen. És ha valami nyavalya találja is, kétségben ne essék. Mert az Úr az övéit nem hagyja, az mint szól Tóbiás cap. 13. [Tób 13,2]: *Nagy vagy, Uram, mindörökké, és minden üdőkben az te országod. Megostrossz* [a. m. megostorozol] *és megtartasz, pokolra vetsz és visszahossz* [a. m. visszahozol], *és nincs, ki az te kezed előtt elszaladhasson.* Sap. 13.[1] [Bölcs 16,13]: *Te vagy, Uram, kinek az életen és halálón vagyon birodalma. Az halálnak ajtajáig vissza, és ismét visszahossz.* Azért ha szinte úgy tetszenék is, hogy immár elnyel az halál, mégis kétségben ne essünk. Megtartá az Úr amaz három iffjat az

²⁶ 171. beszéd, K5, 25v.

²⁷ 57. beszéd, K4, 88v–89r.

égő kemencében, Dánielt az oroszlánok között, Jónást az cethalnak gyomrában. Minket is megoltalmazhat mindenek ellen.”²⁸

Ugyanígy a többi felsorolt ószövetségi karakterről is elmondható ez, Juditról, Manasséről és Józsefről.

Természetesen tudjuk, hogy efféle imák, sőt, varázs- vagy gyógyítóerővel bíró szövegek más kötetekbe is bekerültek. Így például Petrovay Miklós énekeskönyvébe,²⁹ aki maga is másolt bibliai történeteket történelmi témájú történetek, széphistóriák, egyéb énekek és prózai jegyzetek közé az 1671–72-ben összeállított kötetébe.³⁰ Ennek a kódexnek az utolsó oldala témánk szempontjából érdekes dolgokat rejt, a római és arab számok írástáblázatai mellett ugyanis két mágikus betűrejtvény is helyet kapott. A felső a SATOR-akrosztichon, a híres-hírhedt palindrom. A huszonöt betűből álló, öt szót alkotó úgynevezett bűvös betűnégyzet a betűmágia jellegzetes példája, ahol a betűk mind vízszintesen, mind függőlegesen azonosan olvashatók.

S A T O R

A R E P O

T E N E T

O P E R A

R O T A S

A négyzet legrégebbi ábrázolását a pompeji romok alatt találták meg, és nemcsak az antikvitásban volt ismert, de a keresztény misztikában is szerepet kapott. Keresztény kriptogrammaként olvasva a betűk újrendezése során a PATERNOSTER szót kapjuk, a keresztte alakítható szöveghez illesztett A és O

²⁸ 109. beszéd, S, 2/99–100.

²⁹ A kötet ma a Román Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókkönyvtárában található, jelzete: Ms. R. 1526.

³⁰ A szöveghelyet már Ferenczi Zoltán, Petrovay Miklós énekeskönyvének leírója is említi, bár nem fűz hozzá hosszabb magyarázatot. A következőket írja: „33. Tábla. Melyből megh ismerni mindenki Egbeli jegyben mit kel művelni és mit nem, melyben az I iót, a m mérték szerént, az g gonoszt jegyez. [A 12 égi jegyben v. hónapban felsorolja a fenti szerint a teendőket 10 sorban.] Ezt követi az, hogy a 12 hónapban melyik állatköri jegybe lép a nap. Ezután jön az arabszámok írása 1–10000-ig. Utána a római számok jegyzése 1671-ig s ugyane lapon két ismert szójáték: Sator / Arepo / Tenet / Opera / Rotas. E szók így írva alulról és felülről olvasva ugyanazt adják. Ezt követi ugyanez az »Abracadabra« szóval.” FERENCZI Zoltán, „Petrovay Miklós énekeskönyve”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 26., 2. sz. (1916): 219. A varázsbejegyzésekről további említések: LOVAS Borbála, „Négyzet vagy háromszög? A mágikus geometria titkai”, *Magyar Múzsza* 1., 1. sz. (2008): 103–104.; SCHELHAMMER Zsófia, „Anagramma, varázslat és sztereotípa egy 17. századi énekeskönyvben”, *Verso* 4., 2. sz. (2021): 69–76.

betűk pedig az alfa és ómega jelölései. A középkori keresztények azonban inkább mágikus jelentéssel bíró (vagyis a laikusok számára értelmetlen) ráolvasásként használták, amelyet talizmánokon, amuletteken hordtak.

Hasonló funkcióval bírt a korban a másik betűrejtvény is, amely fordított piramishoz hasonló elrendezésben az *abracadabra* varázsszó betűit tartalmazta. Az ősi betegségűző varázsigé első írásos említését Quintus Serenus Sammonicusnak, Caracalla orvosának latinul írott orvosi tárgyú költeményében, a *Liber Medicinalis*ban találjuk meg. A Pliniustól és Pedanius Dioscoridestól átvett gyógymódok között szerepelnek különböző mágikus formulák is, itt találjuk meg ezt a láz és hidegrázás ellen való amulettviselési receptet is. Serenus Sammonicus vélekedése szerint a gyógyulni vágyó beteg embernek egy, a varázsigé betűiből álló amulettet, egy háromszög alakú pergament kell a nyakában viselnie.

abracadabra
abracadabr
abracadab
abracada
abracad
abraca
abrac
abra
abr
ab
a

Ez az amulett a felirat alakjának és az ismétlődő betűk által alkotott spirálnak megfelelően kivezeti a testből a rossz erőket és a betegséget. A gondos orvos azt is elmondja, hogy kell felírni erre a pergamenre a mágikus szavakat. A tanács a következőképpen hangzik: „Írd fel néhány alkalommal egy darab papírra az *abracadabra* szót, majd sorról sorra ismételd ezt, ám vegyél el betűket a teljes szóból, és hagyd a betűket eltűnni egyenként minden következő sorban. Minden alkalommal vedd ezeket el, és ne hagyd abba, míg az írás egy keskeny kúpban nem végződik. Emlékezz, hogy ezeket a papírokat lennel kösd össze, és csavard körbe vele a nyakat.”³¹ Petrovay Miklós azonban valószínűleg nem olvasta e bölcs

³¹ A helyet idézi és elemzi egy nemrég megjelent tanulmány is: Byron BREEDLOVE, Paul M. ARGUIN, „Malaria Elimination – Not Just a Bunch of Hocus-Pocus”, *Emerging Infectious Diseases* 25., 2. sz. (2019): 391–392.

tanácsokat, s így a bűvös szavakat fordítva rendezte el: nem a sor végéről, hanem az elejéről vágott le egy-egy betűt.

Mind a két fentebb említett varázsszöveg felbukkant másolónk előtt és után is az évszázadok során hazánkban, s a varázserejükbe vetett bizalom töretlenül élt, a sator-akrosztichon díszleg Mikszáth kurucainak nyakában vagy övén, a falusi asszonyok továbbra is rontás ellen használják ezt, míg a másikat betegségek elűzésére, és íróink maguk is próbálnak hasonló mágikus négyzetet alkotni szórakozás gyanánt.³² Petrovaynak azonban nagy fejtörést okozhattak a titkos varázsszavak, a berajzolt ábrák köré ugyanis két mondatot írt, melyekben jelzi, hogy fogalma sincs, mit másolt le. A két rajz közé csak ennyit szúr be: „Az, ki mindent tud, mondja meg ezt, mire való.” Majd a margón hozzáteszi: „Ember lesz, aki ez két regulának erejét és hasznát meg tudja oldani. De mi haszna látni s hasznát nem tudni?”

Visszatérve az Enyedi-kötet kötéstábláira, a kötet elején és végén további jegyzeteket találunk, ezek közül néhánnyal Káldos János foglalkozott.³³ Az említések kapcsán vázolja a kötet történetét is: 1658 karácsonya körül vette meg a kötetet Hévízi István unitárius pap Csókfalván, ahova Káldos szerint a vásárlás évében kerülhetett a pap.³⁴ Halála után felesége Hévízi könyvtárából több kötetet eladott vagy kölcsönadott másolásra, használatra, ugyanígy kéziratokat, prédikációkat is, amelyekből a jegyzetekből ítélve egész gyűjteménnyel rendelkezett. A kéziratok méretét fogásokban, lapcsomagokban határozták meg, a gyűjtemények ezek szerint nem voltak bekötve. Gyepesi János kölcsönzésre vonatkozó

³² Arany János maga is foglalkozott a sator-akrosztichonnal, saját remeke, a TAKAR / ADOMA / KONOK / AMODA / RAKAT szavakból álló négyzet azonban nem könnyen született meg. Arany László visszaemlékezéseiben így idézi apja szavait: „Egyszer az utolsó nyáron, efféle rébuszokról beszélgetve, szóba jöttek köztünk azok a mesterkélt latin betűjátékok, melyek furfangos összeállításával hihetőleg középkori barátok úzhették el magános életök unalmas óráit. Van ilyen sokféle. Van, a mi kártya feladatok megfejtésére szolgál, [...], valának aztán Abrakadabra-féle combinatiók [...]. Ebben az a mesterség, hogy balra, jobbra, le és fölfelé egyként olvasható. Vajon lehetne-e ilyeneket magyarul is csinálni? Próbálgattuk együtt; nem sikerült. De föltettem magamban, hogy más napra mégis összefaragok egy-egy díszpéldányt s meglepem vele. [...] Diadallal vittem atyámhoz. A mint ajtaján beléptem, ezzel fogadott: »Ördög vigye el a problémáidat; feltettem magamban, hogy csináljak egy SATOR-AREPÓT magyarul s egészen belefájult a fejem.«” Ld. pl.: ARANY László, „Jegyzetek Arany önéletrajzához és hátrahagyott iratai bevezetéséhez” in ARANY János, *Hátrahagyott iratai és levelezése II. Prózaí dolgozatok* (Budapest: Ráth Mór, 1889), X–XI.

³³ KÁLDOS János, „Enyedi György prédikációinak szöveghagyománya”, in *Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László, SIRATÓ Ildikó (Budapest: Gondolat–OSZK, 2010), 188–207., 202.

³⁴ Uo., 207.

jegyzete is szerepel benne, aki nevét külön is a kötetbe írta. Jegyzetének érdekessége, hogy egy latin nyelvű Enyedi-kötetet (biztosan az 1598-as kolozsvári kiadást) szerzett Hévízi özvegyétől, és mivel az kevesebbet ért, mint a cserébe adott könyv, prédikációkat kapott az özvegytől kölcsön másolás céljából. Vagyis Hévízinek mind a magyar, mind a latin nyelvű Enyedi-kiadásból volt példánya. A további tulajdonosokról nem sokat tudunk. Ex libris-bejegyzés szerepel Szen[t]gericei Mihálytól és Kénosi Györgytől.³⁵ Emellett egy jegyzet azt is bizonyítja, hogy Pálfi József 1856-ban Péterfi Sándor székelykeresztúri unitárius lelkésznek adta el.³⁶ Talán tőle vette később Simén Domonkos, akinek ajándékaént 1863. november 19-én végül a Harris Manchester College gyűjteményébe került, ahol két 1598-as és egy 17. századi latin Enyedi-kiadással gazdagítja a könyvtárat.³⁷

Káldos János Enyedi György prédikációinak másolatait összefoglaló tanulmányában azt is megjegyzi, lehetséges, hogy a kölcsönadott beszédek Enyedi-prédikációk voltak. Ez alapján jegyzi fel Hévízi István és Gyepesi János másolatait.³⁸

Szintén másolásra kért kölcsön prédikációkat és könyveket Hévízitől és feleségétől Csókfalvi Péter, Kőrespataki Ferenc és „Enyedi uram”. A jegyzetekben két alkalommal is említik nem szerzői státuszban Enyedi Györgyöt, vagyis a harmadik unitárius püspök névrokonát. A monyáti literátus, Enyedi György a 17. század derekán feltehetően a Hévízi család rokonaként a hordozó kötetet adta kölcsön Hévízinek, mielőtt az megvette volna tőle, aki egy Josephus Flavius-kötetet kölcsönzött neki cserébe. Ezután Enyedi uram továbbra is könyveket és nagy mennyiségű prédikációt kért kölcsön másolásra. És talán a püspök beszédei is közöttük voltak.

Kevés olyan jegyzetünk van, amelyben prédikációk másolásáról és kifejezetten Enyedi prédikációinak másolásáról tudhatunk meg részleteket. Ezen kívül

³⁵ Előbbi nevét a kötéstábla verzójára, utóbbi a címlapra írta, Kénosi neve alatt további olvashatatlanná fakult jegyzet látható.

³⁶ A jegyzet, amely az index utolsó lapját követő lap rektóján szerepel, a következő: „Cserevásár útján általadtam ezen könyvet székelykeresztúri unitárius lelkész tisztelendő Péterfi Sándor Úrnak 1856-ba március 31-én. Én, Pálfi József manu propria.” Péterfi Sándor lelkész volt Székelykeresztúron, Csákván, majd újra Székelykeresztúron, ekkor vette a kötetet. Később Hévízen lelkészkedett, majd a Felsőfehéri Egyházkör jegyzője és espere-se lett.

³⁷ Utóbbi kötetek közül egy nagyajtai Kovács István ajándéka volt az unitárius college számára 1845 májusában, egyet pedig a college könyvtárosa vásárolt Kolozsváron erdélyi körútja alkalmával, 1869-ben. Egy kötet feltételezhetően a college korábbi tagjától, E. Hendersontól került a gyűjteménybe.

³⁸ KÁLDOS, „Enyedi György prédikációinak...”, 202.

még egy Enyedi-másolóval kapcsolatban találunk ilyet. Lisznyai Gyárfástól nem ismerünk eredeti munkát, prédikációi is elvesztek. Annál több fontos másolat kötődik a nevéhez, így egy Enyedi második triacasát tartalmazó gyűjtemény.³⁹ Lisznyai nemcsak a második, de a harmadik triacast is lemásolta, bár ezt a kötetet ma nem ismerjük.⁴⁰ Előbbit Vadászi György, utóbbit Debreceni János kapta kölcsön.⁴¹ Hasonlóan lemásolta Hunyadi Demeter prédikációit, és más kéziratai között is kellett legyenek még prédikációk, ezek sem maradtak fenn. A második triacast tartalmazó, 1613-ban Torockón másolt 3. Kolozsvári Kódex a mai másolatok közül a legkorábbi.⁴² A kötet a gyűjteményből a 34–66. beszédet tartalmazza, és bár részletes indexe van, a beszédek zavaros sorrendben és hiányosan találhatók meg benne. Ez a rendetlen rend azonban a mai olvasó és kutató számára sok érdekes részlettel szolgál. A kódex az indexhez képest így néz ki: A 34., 35., 36. beszéd egymás után következik a kódex elejétől. A 37. beszéd két részben van bekötve, a 38–40. beszéd hiányzik. A 41. beszéd két részben. A 42–43. beszéd egymást követi. A 44. prédikáció hiányzik, a 45. két részben, a 46–47. egymás után következik, a 48–49. hiányzik. Az 50–53. beszédek egymás után szerepelnek, az 54. számát megemlíti a másoló, ám a beszéd kimarad, ezt az 55–56. beszédek követik. Az 57. beszéd töredékes, egy levél hiányzik. Az 58–60. prédikációk rendben következnek, a 61. beszéd azonban csonka, valószínűleg lapkeveredés miatt az utolsó lapok a 64. beszédből valók. Míg előbbinek a vége, utóbbinak az eleje nem szerepel a kódexben. A 62–63. és a 65–66. beszédek hiá-

³⁹ A kódex bővebb ismertetését ld. pl.: KÁLDOS, „Enyedi György prédikációinak...”, 194–195.

⁴⁰ Ilyen esetről a kódexek maguk is tudósítanak minket, így a másoló maga vall néha egyéb köteteiről. Ezeket az eseteket nem szorosan kapcsolhatjuk a témához, mégis érdemes itt megemlítenünk. Az 5. Kolozsvári Kódex másolója egy figyelmetlenségből üresen hagyott lapra jegyzi fel a következő mondatot, miután összefirkálta azt: „In prima, 2da, 3tia, 4ta et 5ta triacadem ita magnum errorem non commisi quemadmodum hoc loco.” (K5, 59^v.) Ebből megtudjuk, hogy további öt triacast lemásolt az inkriminált kötet előtt, ezeket azonban ma nem ismerjük. Ugyanígy tudomásunk van róla a beszédek bemásolásának szerkezete vagy egyéb megjegyzés alapján, hogy a 4. Kolozsvári Kódex másolója is lemásolt más triacast is, és feltételezhetően más gyűjteményeket is. Az ilyesfajta adatok mellett azonban direkt kölcsönzésről és ennek során való másolásról nem értesítenek a kéziratok.

⁴¹ A jegyzetek a következők (*Postilla Antonii Corvini...*, ma a Román Akadémiai Könyvtár kolozsvári affiliáléjában. Jelzete: U. 64015): „Secundam triacadem Con. Geor. Enjedini / dedi Georgio Vadazi 19 Mai 1622 / Eodem tempore librum qui continet epistolas Dudicii et fragmenta quædam. / Tertiam triacadem dedi Andreæ Debricino.”

⁴² A kötet ma a Román Akadémiai Könyvtár kolozsvári affiliáléjában található a létező Enyedi-másolatok nagy részével együtt. Jelzete: MS. U. 737/III.

nyoznak. A másoló emellett többféle minőségű papírra dolgozott. Míg egyes lapok tisztán olvashatók, máshol az írás szinte olvashatatlan. A több helyen sérült papír is nehezíti az olvasást. A szövegek és őrszók szorosabb vizsgálata is alátámasztja a levélcsoomagok keveredését. Talán épp Liszniai halála miatt nem került rendezésre a kölcsön kapott iratsomag. Ezek alapján azt kell feltételeznünk, a kötet eredetileg, illetve a másolás idejében nem volt bekötve, hanem a fentebbiekhez hasonlóan fogásokban, lapcsomagokban volt összerendezve.

Hogy a kötéstábla jegyzeteiben szereplő egy-egy ilyen fogás mennyi beszédet is tartalmazott, ennek megállapításához a következő kevés adatot vehetjük alapul: 36 beszéd 19 fogásban, vagyis cca. két beszéd fogásonként, később 22 beszéd 6 fogásban, cca. három és fél beszéd fogásonként. Később az Enyedi uramnak adott prédikációk kapcsán fogásokról olvashatunk csak, de egy kihúzott jegyzetrészben azt is feljegyzik, hogy 2 fogásnyi beszéd 8 folióból, vagyis 2×16 oldalból állt. Ezzel a lapszámmal számolva az első esetben hosszú, 6–10 oldalas beszédekről, míg a második esetben rövidebb, 4–6 oldalas prédikációkról beszélhetünk átlagban. Természetesen arra is van példa, hogy kevesebb lapot kötöttek egybe, így ezek csak becslések.⁴³

Ezen adatokból reményeim szerint lassanként összeállítható, hogyan is zajlottak a másolások a 17. században, és az is igazolható, hogy a másolás nemcsak iskolai környezetben és megtervezett hálózatokban történt, hanem a lelkészek, gyakorló prédikátorok mindennapi gyakorlatához tartozott a prédikációk másolása, gyűjtése is. A fennmaradt könyvek és kéziratok vizsgálatából pedig ennek az írásbeliség és szóbeliség határmezsgyéjén lavírozó unitárius kéziratosságnak részleteit lehet esélyünk feltárni és mélyebben megérteni.

⁴³ Érdekes párhuzamot láthatunk a másolás tekintetében ebből a szempontból a korabeli unitáriusok által másolt énekeskönyvek esetében. Etlinger Mihály a Bölöni-kódex kapcsán részletes elemzésben mutatta be a kódex évek alatt kialakuló struktúráját, amelyet két kéz jegyzett le, egyrészt a K. G. monogrammal jelölt Köpeczi Bocz György, aki megrendelésre másolt le énekanyagot, másrészt maga a megrendelő, Bölöni János Zsigmond (BJZ), aki nemcsak kipótolta az évek során felgyűlt füzetek anyagát, saját másolatokat is beillesztett, az üres oldalakat pedig más vendégszövegekkel töltötte ki. Etlinger elemzésében felhívja a figyelmet arra, hogy az összeállított füzetek elemzéséből látható, hogy a „Bölöni-kódex ívfüzetei 1, 2, 3 vagy 4 félbehajtott lapból állnak”. Ld.: ETLINGER Mihály, „A Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről”, *Keresztény Magvető* 124., 1. sz. (2018): 21–47., 31.

Jegyzetek

A jegyzetek a Harris Manchester College-ban őrzött 1620-as Enyedi-kötetből valók. Az átírás félmodern formában tartalmazza a jegyzeteket, a rövidítéseket feloldottam.

Jelmagyarázat

ekt*	= első kötéstábla belső oldala
hkt*	= hátsó kötéstábla belső oldala
hpl*	= hátsó pizsoklap
--	= a bejegyző által a lap szélességében húzott elválasztó vonal
lb	= lapszéli bejegyzés
<esőt>	= törölt szó
:szelet:	= beszúrt szó
[est]	= átíró megjegyzése, kiegészítése

[ekt*] Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Quinquagesimo, id est 1650 die penultima Decembris, mutuavi hunc librum ab affine meo dilecto sincere ac pergratissime E. Georgio Literato, ut nominatur de Monyát. Ego autem dedi pro hoc libro affini meo sincero |:librum:| Flavii Josephii *De Antiquitate Judaicarum* continentem.

--

Arcae Noë longitudo trecentorum cubicorum <erat> erat, latitudo quinquaginta cubitorum erat, altitudo triginti cubicorum. Ex lignis levigatis confacta [est].

--

Holott elindula az mű Urunk, Jézus Krisztus, elől találja pokol <esőt> |:szelet:|, pokol esőt, pokol fergeteg, ez szót mondá Urunk, Jézus Krisztus: Hova még, pokol szél, pokol eső, pokol fergeteg? Ez szót mondá pokol szél, pokol eső, pokol fergeteg: Én is megyek bűnös Ádám földjén termő szőlő tördelni, áldott búza vesztetni. Ez szót mondá Urunk, Jézus Krisztus: Poroncsolok az én mennyei Atyámnak szent szájából származott szent igijével, szent hatalmával, hogy k[özel] ne mehess, hanem térj el innét, s menj el kegyetlen, kietlen kőszál rontani, fűrtös fenyő tördelni, kőszikláknak rontani. Ámen. Mű Atyánk etc. Hiszek egy Istenben, minden<ha> ad ható etc.

--

Emptus in Csókfalva anno 1658 circa festum nativitatis Christi

per flo. 1

--

Anno 1671 circa diem Divi Georgii ada mihozzán[k] Hévízi István papné asszonyom numero 36 conciót, mely vagyon tizenkilenc fogásban, úgy, hogy intra annum írjam le, és azután őkegyelmének beszoigáltassam. Azt cselekedte őkegyelme azért, hogy egy Francionalist adtam egy deák Enyediért, mivelhogy fel nem érte az Enyedié az Francionalist.

Johannes Gyepesi manu propria.

Ex libris Michælis Szengericei

Johannes Gyepesi

[hpl*v] Michæl Koter ökör[?], anno 1686.

Anno 1673 die 8 Junii én, Petrus Csókfalvi vittem el István papné asszonyomtól hat fogás contiót, az melyben vadnak huszonkét contiók.

Ugyanakkor én Franciscus Kőrespataki vittem el Istvánné papné asszonyomtól egy kátét és egy paschillust.

Acto. XIX. <v. 2.> |v. 3.:| *De még azt sem hallottuk, ha vagyon-e Szentlélek.*

Anno 1658 circa festum natalis Christi adtam Enyedi uramnak funebris conciót két fogást, <azután in cœna Domini két fogást in 8 folio, ismét, in circumcissionis egy conciót> in nativitate két fogást, azután egy küs könyvet, az melyben formula copulationis vagyon. Húsvétre valót két fogást. Azután ismét adtam két fogást, conciókot.

Adott.[?] Megadott Enyedi uram az conciókban 5 fogást, funebrist 1 fogást, másfélét négy fogást, és egy küs könyvet, az melyben vagyon copulatio.

[hkt*] Anno Domini 1651 die 25 Martii Contractum feci con Ilich. Süll.

In nomine Domini. Hogyha perelni akarsz valakivel, és nyerni akarod, tehát minekelőtte bemennél az székházba, először az székház előtt ez ígíket mondd el, azután az Pater nostert tribus vicibus: Hun ül vala asszonyunk, szép Szűz Mária, <fel> fekete földnek színén, Veres-tengernek közepén, ölében vala guzsalya, guzsalyán fon vala, ölében az ő áldott, szent Fiát rengeté vala, odajöve törvénytevő harminc zsidó leányi, ötöt idézé törvény székeben, törvénytevő harminc zsidóknak eleiben, hogy szűznek mondotta őmagát, maga fiát rengeté. Kezde érette asszonyunk, szép Szűz Mária keservesen sírnia. Megszóllala Urunk, Jézus Krisztus negyvennap kis korában: Mit sírsz, szüzességés szent Anyám? Mit ne sírjak, áldott, szent Fiam, Jézus, ha idejött vala törvénytevő harminc zsidóknak egyik leánya, engemet idéze törvény székeben harminc zsidóknak eleibe, hogy szűznek mondtam magamot, maga fiamot rengetem. Megszóllala Urunk, Jézus Krisztus: Végy fel engemet, szüzességés édes karodra, vígy be engemet törvénytevő harminc zsidóknak eleiben, megfelelek éretted. Pater noster etc.

Notabam anno Domini 1653 die 28 mensis Julii.

--

Studiorum radices amaræ, fructus autem[!] sapidi.

Cygnus canoro tono suas prosequitur exequias.

Operare continuo ne te dæmon præoccupet.

Munkálkodjál szüntelen, hogy tégedet az ördög el ne foglaljon.

--

[lb] Gyökerei igen keserűek, gyümölcsei pedig igen édesek az tudományoknak.

Az hattyú az ő éneklésével ékesíti az őmaga temetését. [lb vége]

--

Mint az te szolgálóleányodtul, Sárátul az Asmodaeus ördög az Raphael angyal által elűzeték, szabadíts meg engemet is azonképpen minden ellenségemtől. Mint Dávidot az Góliáttul és Saultul, Dánielt az oroszlányok szájából, Jónást az cethalnak gyomrából, az három ifjakat az égő kemencéből, Zsuzsannát az hamis bíráktul, Juditot az Holofernestül, Manasest és Józsefet az tömlöcből. Így tégy énvelem, szegény szolgálóddal, én mennyei, szerelmes szent Atyám etc.

Anno 1658 die 12 May adtam Killyén Diénesnek flo. 2 szent Mihály napig, hütet[?] ad a varasáért[?]

Ősz Sándor Előd¹

Rudolph Gwalther prédikációi Magyarsáros és Ádámos unitárius szószékén²

A Kis-Küküllő vidéke az erdélyi felekezeti együttélés igen érdekes színfoltja. A 16. század vége óta együtt élnek itt reformátusok és unitáriusok, a római katolikusok a 18. század közepétől vannak jelen nagyobb számban a vidéken. A református-unitárius együttélés néhány sajátos példája ma is szemmel látható: Csókfalván az unitárius és a református templomot egyazon kőkerítés fogja közre, Küküllőszéplakon „háttat fordítanak” egymásnak a templomok, Ádámoson pedig tisztességszomszédságban áll a középkori unitárius és a századfordulón épült református istenháza. A 17. század második felében Küküllőmente néhány református gyülekezete (pl. Küküllővár, Vámosgálfalva) országos szinten is jelentősnek számított, közöttük pedig az éppen fejlődésnek induló Dicsőszentmárton négy környékbeli településsel (Küküllődombó, Ádámos, Magyarsáros és Szőkefalva) erős unitárius tömböt alkotott.

Erre a vidékre vezet bennünket három 16. századi nyomtatvány kolligátuma, amelyre a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban bukkantunk rá. A kötetet az 1948-as államosításig a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában őrizték. Rudolf Gwalther zürichi lelkész három művét tartalmazza: a páli leveleket,³ a

¹ Ősz Sándor Előd (Gyergyószentmiklós, 1982) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben szerzett oklevelet 2005-ben, doktori címét pedig a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karán. 2007 óta az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár munkatársa. Kutatási területei: az Erdélyi Református Egyház kora újkori szervezete, az egyházi értelmiség életpálya-vizsgálata, illetve a reformáció korának könyves műveltsége. Elérhetősége: oszsandorelod@gmail.com.

² A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma Szegedi Kis István-ösztöndíjprogramja támogatta.

³ Rudolf GWALTHER, *In divi Pauli apostoli epsitolas omnes homiliarum archetypi* (Tiguri: Officina Froschoviana, 1589) – VD16 W 1091.

Galatákhoz írott levelet,⁴ valamint a János apostol három levelét⁵ magyarázó homíliák gyűjteményeit.

Rudolf Gwalther (1519–1586) a zürichi reformátorok harmadik generációjához tartozott, és szoros szálakkal kapcsolódott az első és második generációhoz: 13 éves korától Heinrich Bullingerék házában nevelkedett, 1541-ben Ulrich Zwingli leányát, Regulát vette feleségül. Zürich mellett tanult Kappelben, Baselben, Strassburgban, Lausanne-ban és Marburgban. 1541-től 1575-ig a zürichi Szent Péter-templom, 1575-től a Grossmünster főlelkésze és a zürichi reformátusság vezéralakja volt. Lelkészi munkája mellett kora népszerű költője, fordítója, drámaírója volt.⁶

Szolgálatának legjelentősebb vonulata az igehirdetés volt. A Szent Péter-templomban, majd a Grossmünsterben elhangzott prédikációi (homiliæ) 1546-tól folyamatosan jelentek Christoph Froschauer zürichi nyomdájában: 1560 előtt többnyire német nyelvű és kisebb terjedelmű, négy-öt prédikációt tartalmazó, 1560 után viszont elsősorban latin nyelvű, nagyobb terjedelmű, teljes bibliai könyvek magyarázatát magukba foglaló kiadványok formájában. A német nemzeti bibliográfia *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (VD16) ötvenhét, 1601 előtt megjelent művét ismeri. Ezek közül huszonhat német, harmincegy latin nyelvű. Némelyik munka öt-hat kiadást is megért, így ez az ötvenhét mű összesen száznegyvenhét kiadványt jelent.⁷

A korai újkorban Európa-szerte népszerű szerző volt. Az erdélyi református és unitárius gyökerű könyvtárakban összesen ötvennégy, a 16. században megjelent Gwalther-kiadást találunk. Meglepő módon sokkal nagyobb arányban fordul elő unitárius gyűjteményekben, mint reformátusokban: az emléktanyag közel felét, huszonhat művet a kolozsvári és székelykeresztúri unitárius iskolák gyűjteményeiben vizsgálhattunk.⁸

⁴ Rudolf GWALTHER, *In d. Pauli apostoli epistolam ad Galatas homiliæ* (Tiguri: Christophorus Froschoverus, 1581) – VD16 W 1083.

⁵ Rudolf GWALTHER, *In Iohannis apostoli et evangelistæ epistolam canonicam homiliæ* (Tiguri: Officina Froschoviana, 1589) – VD16 W 1100.

⁶ Kurt Jakob RÜETSCH, „Rudolph Gwalther”, *Historisches Lexikon der Schweiz*, letöltve: 2022. január 18., <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/028298/2007-03-19>.

⁷ Gwalther Rudolf, *Bibliotheksverbund Bayern*, letöltve: 2021. június 12., https://www.gateway-bayern.de/TouchPoint_touchpoint/refineSearch.do?methodToCall=filterSearch&id=authornavigator&subval=Gwalther%2CRudolf.

⁸ Részletesen lásd Ősz Sándor Előd, „Rudolph Gwalther írásmagyarázati munkái az erdélyi református és unitárius gyökeü gyűjteményekben”, in *Az Írás büvöletében. Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. születésnapjára*, szerk. BALOG Csaba, KOLUMBÁN Vilmos Jó-

Kötetünket 1596-ban valamelyik délnémet könyvkötőműhelyben illesztették össze. Az első táblán a G S K monogram olvasható (a K betű utólagos rájavítás, eredetileg H-t préseltek). Egyik monogramvariáns sem feleltethető meg 1596 körül külföldön tanuló magyar diák névbetűinek. Amennyiben vásárlója ajándékba küldte haza, akkor a megajándékozott névbetűt préseltette a táblára. A század végén tevékenykedő – eddig ismert – értelmiségiek jegyzékével összevetve, egyetlen megoldás kínálkozik kézenfekvőnek: Georgius S. Karolius. Károlyi S. György 1583-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, Marosvásárhelyen (1587–?), Nagyenyeden (?–1591–?), Nagybányán (1603–1606), Désen (1606–1608) és Déván (?–1629–?) volt református lelkipásztor.⁹

A kötetben számos, írásképp alapján a 16–17. század fordulójára keltezhető, többnyire latin nyelvű bejegyzés található, egyik bejegyzés magyar részletei pedig arról árulkodnak, hogy gazdája hazai magyarajkú, teológiailag képzett személy volt. Ez tovább erősíti feltételezésünket, miszerint Károlyi S. György kaphatta ajándékba, ám jobb, ha továbbra is óvatosak maradunk.

1694-ben a corpus Pesthi Sámuel magyarsárosi unitárius lelkészhez került. Pesthi a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban tanult, tanulmányait megszakítva 1687-ben Torockai Mihály gyermekeinek nevelője lett. Később visszatért a kollégiumba, 1690 és 1691 között ő töltötte be a seniori tiszteletet. 1691-től 1693-ig a tordai unitárius iskola rektora volt. 1693 tavaszán a nemrég megüresedett magyarsárosi parókiára költözött. Ugyanezen év májusában ordinálták.¹⁰ Sároson 1715-ig szolgált, ekkor ádamosi lelkész lett, ebben a hivatalában halt meg 1717-ben.¹¹

Pesthi intenzíven használta a prédikációs kötetet. Közel ötszáz nyomtatott prédikáció mellett találunk arra utaló széljegyzetet, hogy a szöveget kisebb-nagyobb mértékben használta valamely egyházi beszédének szerkesztésekor. Háromszáz homília mellé pedig beírta, hogy mikor hangzott el az illető szöveg (természetesen magyarított és – helyenként – teológiailag is módosított változata) a sárosi vagy – legalább két alkalommal – az ádamosi szószékről.

zsef (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, 2021), 541–556.

⁹ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613* (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 163–164.

¹⁰ KÉNOSI Tőzsér János, UZONI Fosztó István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története I.* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005), 458.

¹¹ BENCZÉDI Gergely, „A tordai unitarius algymnasium igazgatói 1576–1888”, *Keresztény Magvető* 24., 1. sz. (1889): 18–19.

A kötet első (Róm 1,1-et magyarázó) homíliájának végére 1698 októberében röviden leírta munkamódszerét: „Ego post doctissimum Dominum Gualtherum, Samuel Pesthi demendis deme, addensis addidi in Ecclesia KisSáros unit[aria] in gloria[m] Dei.” (Én Pesthi Sámuel a tudós Gwalther uram nyomán, az elveendőket elvettem, a hozzáadandókat hozzáadtam, Isten dicsőségére [elmondtam] a kissárosi unitárius eklézsiában.)

Ebből kiderül, hogy nem szolgálai módon magyaráította a Gwalther-prédikációt, hanem egyháza hitelveihez és valószínűleg korához is közelebb hozta. Gwalther szövegeit gyakran összeveti más szerzők műveivel. A reformáció korának szerzői közül egy-egy alkalommal említi Bullinger Ézsaiás-kommentárját,¹² Musculus Máté-,¹³ illetve Korintus-kommentárját,¹⁴ Heinrich Moller zsoltár-kommentárját,¹⁵ illetve David Chyträus teológiai lexikonát.¹⁶ Leggyakrabban viszont két 17. századi szerzőre utal: Johann Crell rakówi sociniánus teológus posztumusz kommentárjára,¹⁷ illetve a németalföldi arminiánus teológus, Etienne de Courcelles impozáns jegyzetapparátussal ellátott görög nyelvű Újszövetség-kiadására.¹⁸

A háromszáz, időponthoz köthető prédikáció harmadának, szám szerint százhétnek a textusát a Római levélből vette, negyvenkilenc beszéd a Zsidókhoz írott, harmincnégy az Első Korintusi, huszonhat az Efézusbeliekhez írott levél szakaszait magyarázza. Tizenhat prédikáció textusát János apostol első leveléből merítette, ismét tizenhatét a Galáciabeliekhez írottból. A sorrend a következőképpen folytatódik: 2Kor – tizenhárom, Kol – tizenhárom, 1Tim – tizenegy, 1Thessz – hat, 2Tim – öt, Fil – négy.

A legkorábbi keltezett prédikáció 1695. május 24-én, a legkésőbbi 1716. június 1-én hangzott el. A dátumok évek szerinti eloszlása meglehetősen rapszodikus: A bejegyzések alapján 1698 és 1702 között, illetve 1714-ben használta legsü-

¹² Első kiadása: Heinrich BULLINGER, *Isaias, excellentissimus Dei propheta ... expositus homiliis CXC* (Tiguri: Christophorus Froschoverus, 1567).

¹³ Első kiadása: Wolphgang MUSCULUS, *In evangelistam Matthæum commentarii* (Basilæ: Iohannes Hervagius, 1548).

¹⁴ Első kiadása: Wolphgang MUSCULUS: *In ambas apostoli Pauli ad Corinthios epistolas commentarii* (Basileæ: hæredes Iohannis Hervagii, 1559).

¹⁵ Első kiadása: Heinrich MOLLER, *Enarratio psalmorum Davidis* (Witebergæ: Johannes Crato, 1573).

¹⁶ Első kiadása: David CHYTRÄUS, *Onomasticon Theologicum* (Wittebergæ: Johannes Crato, 1557).

¹⁷ Johann CRELL, *Opera omnia exegetica* („Eleutheropoli” [Amsterdam], 1656).

¹⁸ *H' KAINH. DIAQH,KH Novum Testamentum*. ed. Stephanus CURCELLÆUS (Amsterdami: Daniel Elsevirius, 1675).

rűbben, ezt követően évente egy–kilenc alkalommal jegyezte be, hogy azt a kötetet használta prédikációs vezérfonalként.

Az említett háromszáz prédikáció közül hétnél csupán az évet és a hónapot jelölte meg, így 293-ról tudjuk pontosan, hogy mely napon hangzott el: 152 prédikáció vasárnap (26 délelőtt, 87 délután, 29 ismeretlen napszakban, 10 sátoros ünnepen), 59 kedden (20 délelőtt, 6 délután, 25 ismeretlen napszakban, 8 pedig valamelyik sátoros ünnep harmadnapján), 50 pénteken (15 délelőtt, 2 délután, 32 ismeretlen napszakban, egy pedig nagypénteken), 18 hétfőn (nyolc sátoros ünnepek második napján), további hét szombaton, kettő pedig szerdán. Ezen kívül négy temetési, illetve egy esketési prédikációjának időpontját, illetve textusát is feljegyezte.

A fenti számsorból kiderül, hogy a magyarsárosi gyülekezetben nemcsak vasárnap délelőtt és délután, hanem kedden, illetve pénteken is tartottak homíliás istentiszteletet. Ezt a gyakorlatot Melanchthon határozta meg vizitációs rendtartásában azzal a különbséggel, hogy Szászországban a hétköznapiak közül szerdán és pénteken kellett homíliás istentiszteletet tartani.¹⁹ (Az Erdélyi Református Egyház gyülekezeteiben is szerdán és pénteken délelőtt hangzott el igehirdetés.²⁰) Az viszont figyelemre méltó, hogy néhány marginália nemcsak hétköznapi délelőtti, hanem délutáni homíliás istentiszteletet is említ.

Pesthi Sámuel textusválasztásairól elmondhatjuk, hogy – Gwalther és más svájci reformátorok nyomán – leggyakrabban a lectio continua gyakorlatát követte, három apostoli levelet vagy annak valamely összefüggő szakaszát folyamatosan végigmagyarázta. 1698 októberétől 1700 márciusáig a Római levélről prédikált. A sorozat végéhez érve a következőt jegyezte a kötetbe: *Ego Samuel Pesthi, minister Verbi divini apud KisSárosienses per spatium tium ferme annorum hanc D[ivi] Pauli Ap[osto]li Epistolam post D[ominum] Rod[olphum] Gualtherum in Cœtu Christi Domini enodavi*. 1700 májusától 1701 áprilisáig a Zsidókhoz írott levelet magyarázta, a végére pedig következő szöveget írta: *Concludo Conciones Profestiles cu[m] bono Deo jam S[ancti] Georgii dies adest*. 1714 szeptembere és novembere között pedig az Efézusbellekhez írott levél első részéről prédikált. A szolgálatok helyszínét (KisSáros) mindössze hét alkalommal tüntette fel.

¹⁹ Philipp MELANCHTHON, *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrerherren im Kurfürstenthum zu Sachsen* (Augsburg: Philipp Ulhart, 1528), G₂–H₁.

²⁰ Legelőször az 1624-es nagyenyedi zsinat említi mint általánosan elfogadott rendet, 1646-ban a XLII. Geleji-kánon pedig rögzítette. BUZOGÁNY Dezső, DÁNÉ Veronka, KOLUMBÁN Vilmos József, Ősz Sándor Előd, SIPOS Gábor, *Erdélyi református zsinatok iratai I. 1591–1715* (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 2016) 60., 210.

Az alábbi táblázatban Pesthi Sámuel igehirdetői szolgálatának keresztmet-szetét ismertetjük. A textus szerint ismert prédikációk időpontját kronológiai sorrendbe szedték, megjelöltük a hét napját is, feltüntettük a textust, illetve Pes-thi további, az igehirdetés körülményeire vonatkozó bejegyzéseit. (Mely nap-szakban mondta, kinek a temetésén hangzott el stb.) A teológiai témájú margi-náliák elemzése szétfeszítené jelen írás kereteit, akár külön kötetet is kitenne. Egyszersmind bátorítjuk a kutatókat azoknak feldolgozására.

Sor-szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
1.	1695. máj. 24. [pünkösd]	Zsid 13	Kedd	Habui Textum Tertio die Festi.
2.	1697. máj. 26.	Róm 8,26–27	Vasárnap	1697. Maii Festum Pestecostes hora pomerid[iana].
3.	1697. júl. 21.	Zsid 2,12–16	Vasárnap	Tex[tus] Vesp[ertinus]
4.	1697. aug. 4.	Ef 4,11–12	Vasárnap	
5.	1697. nov.	Róm 15,9–12		
6.	1698 –	Gal 5,16–17		
7.	1698. jan. 4.	Róm 11,16	Szombat	Funeris Text[us] Super fun[us] pueruli Johannis Sold.
8.	1698. márc. 11.	Kol 1,1–2	Kedd	
9.	1698. márc. 18.	Kol 1,11	Kedd	
10.	1698. ápr. 26.	2Kor 1,5	Szombat	
11.	1698. máj. 18.	Gal 3,6–7	Vasárnap	Primo die Pentecostes
12.	1698. jún. 22.	Kol 2,3–5	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
13.	1698. aug. 17.	Kol 3,14–15	Vasárnap	Text[us] Vesp[ertinus]
14.	1698. aug. 24.	Kol 3,16–17	Vasárnap	
15.	1698. aug. 31.	Kol 4,1–4	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
16.	1698. szept. 7.	Kol 1,5–6	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
17.	1698. szept. 14.	Gal 5,14	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
18.	1698. szept. 20.	1Kor 10,18–19	Szombat	

Sor-szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
19.	1698. okt.	Róm 1,1		Sáros. Ego post doctissimum Dominum Gualtherum, Samuel Pesthi demendis deme, addensis addidi in Ecclesia KisSáros unit[aria] in gloriam Dei.
20.	1698. okt. 5.	Gal 5,6	Vasárnap	
21.	1698. okt. 12.	Zsid 10,26–31	Vasárnap	
22.	1698. okt. 24.	Róm 1,6–8	Péntek	Die veneris hora matutina
23.	1698. nov. 2.	Róm 1,14–16	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
24.	1698. nov. 4.	Róm 1,17–18	Kedd	
25.	1698. nov. 9.	Róm 1,22–27	Vasárnap	
26.	1698. nov. 11.	Róm 2,1–5	Kedd	
27.	1698. nov. 14.	Róm 2,6–11	Péntek	
28.	1698. nov. 23.	Róm 2,25–27	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
29.	1698. nov. 25.	Róm 2,28–29	Kedd	
30.	1698. nov. 30.	1Tim 1,15–17	Vasárnap	T[extus] V[espertinus] I. Adventu[s]
31.	1698. dec. 5.	Róm 3,9–18	Péntek	
32.	1698. dec. 14.	Róm 3,23–26	Vasárnap	
33.	1698. dec. 14.	Róm 3,27–31	Vasárnap	Adv[entus] III.
34.	1699. jan. 4.	Róm 4,11–12	Vasárnap	
35.	1699. jan. 9.	Róm 4,13–17	Péntek	
36.	1699. jan. 12.	Róm 4,6–10	Hétfő	
37.	1699. jan. 23.	Róm 5,6–11	Péntek	
38.	1699. jan. 25.	1Tim 5,18	Vasárnap	
39.	1699. jan. 25.	Róm 5,12–14	Vasárnap	
40.	1699. jan. 30.	Róm 5,18–21	Péntek	
41.	1699. febr. 2.	Róm 4,23–25	Hétfő	
42.	1699. febr. 3.	Róm 6,5–7	Kedd	
43.	1699. febr. 6.	Róm 6,8–11	Péntek	
44.	1699. febr. 8.	Róm 6,12–14	Vasárnap	Hora vesp[ertina]
45.	1699. febr. 10.	Róm 6,15–18	Kedd	
46.	1699. febr. 13.	Róm 6,19–20	Péntek	

Sor-szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
47.	1699. febr. 15.	Róm 6,21	Vasárnap	Hora vesp[ertina]
48.	1699. febr. 17.	Róm 6,22–23.	Kedd	
49.	1699. febr. 20.	Róm 7,1–4	Péntek	
50.	1699. febr. 22.	Róm 7,5–6	Vasárnap	
51.	1699. febr. 24.	Róm 7,7–12	Kedd	
52.	1699. márc. 6.	Róm 8,1–2	Péntek	
53.	1699. márc. 8.	Róm. 8,3–4	Vasárnap	
54.	1699. márc. 10.	Róm 8,5–8	Kedd	
A 10 Martii ad 23 lecto fixi jactum.				
55.	1699. márc. 27.	Róm 8,9–11	Péntek	
56.	1699. márc. 31.	Róm 8,12–14	Kedd	
57.	1699. ápr. 3.	Róm 8,15–16	Péntek	
58.	1699. ápr. 7.	Róm 8,17–18	Kedd	
59.	1699. ápr. 10.	Róm 8,19–22	Péntek	
60.	1699. ápr. 12. [virágvasárnap]	1Kor 13,1	Vasárnap	
61.	1699. máj. 3.	Róm 8,28	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
62.	1699. máj. 10.	Róm 8,29–30	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
63.	1699. máj. 17.	Róm 8,37–38	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
64.	1699. máj. 24.	Róm 9,1–3	Vasárnap	
65.	1699. máj. 31.	Róm 9,4–5	Vasárnap	T[extus] V[espertinus] KisSáros P. S.
66.	1699. jún. 7. [pünkösöd]	1Kor 11,27	Vasárnap	Occasione Distribuendæ Coenæ Dominicæ
67.	1699. jún. 9.	1Kor 12,4–7	Kedd	T[extus] M[atutinus] Fest[um] Pente[costale]
68.	1699. jún. 9.	1Kor 12,8–11	Kedd	T[extus] V[espertinus]
69.	1699. jún. 14.	Róm 9,6–9	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
70.	1699. jún. 28.	Róm 9,10–13	Vasárnap	
71.	1699. júl. 5.	Róm 9,14–16	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
72.	1699. júl. 26.	Róm 9,19–21	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
73.	1699. aug. 9.	Róm 9,24–29	Vasárnap	
74.	1699. aug. 16.	Róm 9,30–33	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
75.	1699. aug. 30.	Róm 10,1–3	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
76.	1699. szept. 6.	Róm 10,4–8	Vasárnap	T[extus] Vesp[ertinus]

Sor- szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
77.	1699. szept. 13.	Róm 10,11–13	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
78.	1699. szept. 13.	Róm 10,14–15	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
79.	1699. szept. 20.	Róm 10,16–17	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
80.	1699. szept. 22.	Róm 10,18–21	Kedd	T[extus] V[espertinus]
81.	1699. szept. 27.	1Kor 11,29	Szombat	Occas[ione] Coenæ distrib[utionis]
82.	1699. okt. 4.	Róm 11,1–5	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
83.	1699. okt. 11.	Róm 11,6–10	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
84.	1699. okt. 13.	Róm 11,11	Kedd	Dies Martis
85.	1699. okt. 18.	1Thessz 5,1–3	Vasárnap	
86.	1699. okt. 18.	Róm 11,12–14	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
87.	1699. okt. 20.	Róm 11,19–21	Kedd	T[extus] M[atutinus]
88.	1699. okt. 25.	Róm 11,22–24	Vasárnap	T[extus] Vespertinus
89.	1699. okt. 27.	Róm 11,25–27	Kedd	T[extus] M[atutinus]
90.	1699. okt. 30.	Róm 11,28–32	Péntek	
91.	1699. nov. 1.	Róm 11,33–36	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
92.	1699. nov. 3.	Róm 12,1	Kedd	
93.	1699. nov. 6.	Róm 12,2	Péntek	T[extus] M[atutinus]
94.	1699. nov. 8.	2Tim 4,1–5	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
95.	1699. nov. 8.	Róm 12,3	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
96.	1699. nov. 13.	Róm 12,4–6	Péntek	
97.	1699. nov. 14.	1Kor 7,12–14	Szombat	Occasione Matr[imonii] Calvinistæ Johannis Jeremias nec non Annæ Kendi unitt[ariæ]
98.	1699. nov. 17.	Róm 12,8	Kedd	
99.	1699. nov. 20.	Róm 12,9	Péntek	
100.	1699. nov. 27.	Róm 12,10–11	Péntek	
101.	1699. dec. 4.	Róm 12,12	Péntek	
102.	1699. dec. 6.	Róm 12,19–21	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
103.	1699. dec. 8.	Róm 13,1	Kedd	
104.	1699. dec. 11.	Róm 13,1–2	Péntek	II. Advent[us] [advent második vasárnapja 1699-ben december 6-ra esett.]

Sor-szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
105.	1699. dec. 13.	Róm 13,3–4	Vasárnap	III. Advent[us] T[extus] M[atutinus] KisSáros
106.	1699. dec. 15.	Róm 13,5–7	Kedd	T[extus] M[atutinus]
107.	1699. dec. 18.	Róm 13,8–10	Péntek	
108.	1699. dec. 25.	1Jn 4,9–10	Péntek	In festo Nativitatis in distributione Coenæ Dominicæ
109.	1700. jan. 5.	Róm 13,11–14	Kedd	T[extus] Matut[inus]
110.	1700. jan. 12.	Róm 14,1–4	Kedd	
111.	1700. jan. 16.	Róm 14,5–6	Szombat	
112.	1700. jan. 21.	Róm 14,10–13	Péntek	
113.	1700. jan. 26.	Róm 14,14–16	Kedd	
114.	1700. jan. 29.	Róm 14,16–18	Péntek	
115.	1700. jan. 31.	Róm 14,19–20	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
116.	1700. febr. 2.	Róm 14,20–23	Kedd	
117.	1700. febr. 12.	Róm 15,1–3	Péntek	
118.	1700. febr. 16.	Róm 15,4	Kedd	
119.	1700. febr. 19.	Róm 15,5–6	Péntek	
120.	1700. febr. 26.	Róm 15,7–9	Péntek	
121.	1700. febr. 28.	Róm 15,9–12	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
122.	1700. márc. 7.	Róm 15,13	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
123.	1700. márc. 9.	Róm 15,14–16	Kedd	
124.	1700. márc. 12.	Róm 15,17–21	Péntek	
125.	1700. márc. 14.	Róm 15,22–27	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
126.	1700. márc. 16.	Róm 15,28–33	Kedd	
127.	1700. márc. 19.	Róm 16,1–5	Péntek	
128.	1700. márc. 21.	Róm 16,5–7	Vasárnap	
129.	1700. márc. 23.	Róm 16,17–18	Kedd	
130.	1700. márc. 26.	Róm 16,19–22	Péntek	
131.	1700. márc. 28.	Róm 16,23–27	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]

Sor-szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
132.	1700. ápr. 13. [húsvét III.]	Kol 3,16–17	Kedd	T[extus] M[atutinus] Occasione festum: ebrietas, comitiis, satyris, effusione comparentium per iuventutem.
133.	1700. ápr. 25.	Fil 2,9–11	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
134.	1700. máj. 9.	Zsid 1,1	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
135.	1700. máj. 23.	Zsid 5,1–3	Vasárnap	Post Ascensio[nem] T[extus] V[espertinus]
136.	1700. máj. 31.	1Kor 3,16–17	Hétfő	Festum Pentecos[tale], secundo die, T[extus] Matutin[us]
137.	1700. máj. 31.	1Kor 12,8–11	Hétfő	T[extus] V[espertinus] Secundo Die Pent[ecostes]
138.	1700. jún. 6.	Zsid 1,2–4	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
139.	1700. jún. 13.	Zsid 1,6. 7. 14.	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
140.	1700. jún. 27.	Zsid 2,1–7	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
141.	1700. júl. 4.	Zsid 2,8–9	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
142.	1700. júl. 11.	Zsid 2,10–11	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
143.	1700. júl. 18.	Zsid 2,17–18	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
144.	1700. júl. 25.	Zsid 3,1–6	Vasárnap	Die Dominico T[extus] V[espertinus]
145.	1700. aug. 15.	Zsid 3,7–19	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
146.	1700. aug. 22.	Zsid 4,12–13	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
147.	1700. aug. 29.	2Tim 3,6–9	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
148.	1700. szept. 5.	Zsid 6,4–10	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
149.	1700. szept. 12.	Zsid 6,11–15	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
150.	1700. szept. 19.	Zsid 6,16–20	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
151.	1700. okt. 3.	Zsid 7,1–3	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
152.	1700. okt. 31.	1Tim 1,18–20	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
153.	1700. nov. 9.	Zsid 9,1–5	Kedd	T[extus] M[atutinus]
154.	1700. nov. 12.	Zsid 9,6–12	Péntek	Profesto Die Veneris
155.	1700. nov. 14.	Zsid 9,13–22	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]

Sor-szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
156.	1700. nov. 16.	Zsid 9,23–28	Kedd	T[extus] M[atutinus]
157.	1700. nov. 19.	Zsid 10,1–10	Péntek	T[extus] M[atutinus]
158.	1700. nov. 21.	Gal 4,16–17	Vasárnap	T[extus] V[espertinus] Occasione ministror[um] etc. 8681
159.	1700. nov. 23.	1Kor 4,9–13	Kedd	T[extus] M[atutinus] Occasione deplorandæ sortis pastor[um].
160.	1700. nov. 26.	Zsid 10,11–18	Péntek	
161.	1700. dec. 3.	Zsid 10,19–25	Péntek	T[extus] M[atutinus]
162.	1700. dec. 7.	Zsid 10,31–34	Kedd	T[extus] M[atutinus]
163.	1700. dec. 10.	Zsid 10,35–39	Péntek	T[extus] M[atutinus] Die Ven[eris]
164.	1700. dec. 12.	Zsid 11,1	Vasárnap	III. Adv[entu] T[extus] V[espertinus]
165.	1700. dec. 14.	Zsid 11,2–4	Kedd	
166.	1700. dec. 17.	Zsid 11,7	Péntek	T[extus] M[atutinus]
167.	1700. dec. 19.	Zsid 11,5–6	Vasárnap	IV. Adv[entus] T[extus] V[espertinus]
168.	1701	1Kor 13,4		T[extus] V[espertinus] hora pomeridiana
169.	1701 16. [!]	1Jn 4,16		T[extus] M[atutinus]
170.	1701. jan. 9.	Zsid 11,7	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
171.	1701. jan. 11.	Zsid 11,8–9	Kedd	T[extus] M[atutinus]
172.	1701. jan. 14.	Zsid 11,11–12	Péntek	T[extus] M[atutinus]
173.	1701. jan. 18.	Zsid 11,13	Kedd	T[extus] M[atutinus]
174.	1701. jan. 21.	Zsid 11,14–16	Péntek	T[extus] M[atutinus]
175.	1701. jan. 23.	1Jn 2,1	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
176.	1701. jan. 23.	Zsid 11,17–19	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
177.	1701. jan. 28.	Zsid 11,20–22	Péntek	T[extus] M[atutinus]
178.	1701. febr. 1.	Zsid 11,23–26	Kedd	T[extus] M[atutinus]
179.	1701. febr. 4.	Zsid 11,27–30	Péntek	T[extus] M[atutinus]
180.	1701. febr. 20.	Gal 6,1	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
181.	1701. febr. 25.	Gal 6,2	Péntek	T[extus] M[atutinus]
182.	1701. febr. 27.	1Jn 5,16–17	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]

Sor-szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
183.	1701. febr. 27.	Gal 6,3–5	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
184.	1701. márc. 6.	1Jn 5,20	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
185.	1701. márc. 20. [virágvasárnap]	1Kor 5,7–8	Vasárnap	T[extus] M[atutinus] Præparatoria ad Coenam Domi[ni]cam
186.	1701. ápr. 3.	Fil 3,19–21	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
187.	1701. ápr. 19.	Zsid 13,18–25	Kedd	T[extus] M[atutinus] Concludo Conciones Profestiles cu[m] bono Deo jam S[ancti] Georgii dies adest.
188.	1701. ápr. 24.	Ef 5,1–4	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
189.	1701. máj. 1.	Ef 4,7–10	Vasárnap	T[extus] V[espertinus] Occasione Ascension[is]
190.	1701. máj. 8.	Kol 3,1–4	Vasárnap	T[extus] V[espertinus] Occasione Ascensionis Christi Domini
191.	1701. máj. 16.	1Kor 2,10–11	Hétfő	T[extus] V[espertinus] Fest[um] Pentecost[ale]
192.	1701. máj 17.	1Kor 6,11	Kedd	T[extus] M[atutinus] Tertio die Fest[i] Pentec[ostalis]
193.	1701. máj. 18.	1Kor 2,12–13	Szerda	Ultimo die Fest[i] Pentecost[alis]
194.	1701. jún. 26.	Zsid 8,6–7	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
195.	1701. júl. 3.	1Jn 5,6–9	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
196.	1701. júl. 17.	Zsid 5,4–13	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
197.	1701. júl. 17.	Zsid 7,20–24	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
198.	1701. júl. 30.	1Kor 9,8–11	Szombat	T[extus] V[espertinus]
199.	1701. aug. 7.	2Kor 4,5–6	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
200.	1701. aug. 14.	2Kor 5,19–21	Vasárnap	
201.	1701. aug. 14.	Zsid 7,25–28	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
202.	1701. aug. 21.	Róm 5,6–11	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
203.	1701. aug. 28.	Gal 3,13–14	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
204.	1701. aug. 28.	Ef 2,4–10	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]

Sor-szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
205.	1701. okt. 2.	Kol 1,15–17	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
206.	1701. okt. 2.	Ef 6,10–17	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
207.	1701. okt. 9.	1Kor 15,24–26	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
208.	1701. nov. 13.	1Kor 13,5–6	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
209.	1701. nov. 20.	1Kor 13,7	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
210.	1701. nov. 22.	2Kor 1,3–4	Kedd	Die Martis
211.	1701. nov. 27.	1Kor 13,8–10	Vasárnap	I. Adv[entus] T[extus] V[espertinus]
212.	1701. dec. 11.	2Kor 1,6–7	Vasárnap	III. Adv[entus] T[extus] V[espertinus]
213.	1702. jan. 10.	Ef 4,29–32	Kedd	T[extus] M[atutinus] die Martis
214.	1702. jan. 13.	Fil 1,27–30	Péntek	T[extus] M[atutinus] die Veneris
215.	1702. febr. 5.	2Kor 2,15–17	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
216.	1702. febr. 12.	2Kor 4,8–9	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
217.	1702. febr. 21.	2Kor 4,16–18	Kedd	T[extus] M[atutinus] Die Martis
218.	1702. febr. 26.	2Kor 5,1	Vasárnap	T[extus] V[espertinus] Die Domini
219.	1702. febr. 28.	2Kor 5,3–4	Kedd	T[extus] M[atutinus] Carnis privi[!] die.
220.	1702. márc. 3.	2Kor 5,6–7	Péntek	T[extus] M[atutinus]
221.	1702. márc. 7.	2Kor 5,8–10	Kedd	T[extus] M[atutinus] Die Martis
222.	1702. márc. 10.	2Kor 5,12–13	Péntek	T[extus] M[atutinus] Die Veneris
223.	1702. ápr. 30.	Róm 6,1–4	Vasárnap	
224.	1702. máj. 7.	Ef 6,1–3	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
225.	1702. jún. 4. [pünkösöd]	1Kor 6,18–20	Vasárnap	T[extus] V[espertinus] primo die Festi
226.	1702. júl. 18.	Ef 5,1–4	Kedd	T[extus] V[espertinus]
227.	1702. okt. 22.	Gal 5,7–9	Vasárnap	

Sor-szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
228.	1702. okt. 24.	Kol 3,16–17	Kedd	T[extus] M[atutinus] Occasione Concion[um] Profestil[ium]
229.	1702. dec. 25.	Gal 4,4–5	Hétfő	T[extus] M[atutinus] Primo die Festi
230.	1703. máj. 27. [pünkösöd]	1Jn 2,1	Vasárnap	Occasione Distribu... Conenæ Dominicæ
231.	1703. máj. 28.	1Kor 12,4–7	Hétfő	2-da die Festi Pentecostalis
232.	1703. jún. 3.	1Kor 12,8–11	Vasárnap	T[extus] M[atutinus] Trinitas
233.	1703. jún. 17.	1Tim 2,3	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
234.	1703. szept. 23.	2Tim 4,1–2	Vasárnap	T[extus] M[atutinus] Occasione distribuendæ Coenæ Dominicæ Parænesis, Diei Michælis.
235.	1703. okt. 30.	Ef 1,5–7	Kedd	T[extus] M[atutinus] Die Martis
236.	1703. nov. 2.	Ef 1,8–10	Péntek	Die Veneris
237.	1703. nov. 6.	Ef 1,11–14	Kedd	T[extus] M[atutinus] Die Martis
238.	1703. nov. 9.	Ef 1,11–14	Péntek	T[extus] M[atutinus] Die Veneris
239.	1704. jan. 1.	Ef 6,5–9	Kedd	T[extus] V[espertinus] Occasio[n]e servor[um] condicendorum.
240.	1704. szept. 22.	1Kor 10,20–22	Hétfő	Occasione Coenæ distr[ibutionis] Domi[ni] c[æ] T[extus] Matutinus in KisSáros bellico tumultu.

Sor-szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
241.	1705. máj. 31.	1Kor 11,23–25	Vasárnap	T[extus] M[atutinus] Primo die Festi Pentecost[alis] In distrib[utione] Coenæ Dominicæ.
242.	1705. jún. 1.	Ef 4,1–3	Hétfő	T[extus] V[espertinus] 2-do die Festi Pentecot[alis]
243.	1705. jún. 2.	Ef 4,4–6	Kedd	T[extus] M[atutinus] 3-tio die Festi Pentecost[alis]
244.	1705. jún. 2.	Ef 4,7	Kedd	T[extus] V[espertinus] Clausula Festi Pentec[ostalis] tertio die.
245.	1705. okt. 18.	Gal 5,24–25	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
246.	1705. okt. 25.	Gal 5,15	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
247.	1705. okt. 27.	1Thessz 1,1	Kedd	
248.	1706. febr. 9.	1Jn 5,6	Kedd	Die Martis
249.	1706. márc. 5.	1Kor 15,20–23	Péntek	T[extus] F[unebris] Super Filium Gabrielis Pete, Kis Sáros
250.	1706. jún. 4.	2Tim 4,9–21	Péntek	T[extus] V[espertinus]
251.	1706. szept. 26.	1Kor 11,26	Vasárnap	In festo S[ancti] Michaelis in distrib[utione] Coenæ Dominicæ
252.	1707. márc. 14.	1Jn 2,12–14	Hétfő	Super obitum Martini Agoston nunc ad nostram Religionem conversi.
253.	1707. ápr. 17. [húsvét]	Zsid 12,12–14	Vasárnap	Parænesis ad Coen[am] Dominic[am]
254.	1707. jún. 5.	Kol 3,1–4	Vasárnap	T[extus] M[atutinus] Parænesis ad Eucharistiam.
255.	1707. jún. 12.	1Jn 4,9–10	Vasárnap	Fest[um] Pentec[ostale] Distrib[utio] Coen[æ]

Sor-szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
256.	1707. júl. 1.	Zsid 4,12–13	Péntek	T[extus] V[espertinus]
257.	1707. dec. 11.	1Tim 5,4–8	Vasárnap	III Adv[entus] T[extus] V[espertinus] et Fun[ebris] super obitum Foeminæ viduæ honestissimæ piæ etc.
258.	1708. jan. 1.	Ef 4,22	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
259.	1708. dec. 16.	Ef 4,25–26	Vasárnap	III. Adv[entus] Parænesis ad Coenam Domini
260.	1709. dec. 25.	1Jn 3,7–10a	Szerda	In distributione Coenæ Dominicæ in Festo Nativitatis
261.	1710. márc. 4. [húshagyókedd]	1Kor 10,31–32	Kedd	T[extus] M[atutinus]
262.	1710. márc. 29.	1Tim 5,1–3	Szombat	T[extus] Fun[ebris]
263.	1710. ápr. 13.	1Kor 11,30–35	Vasárnap	T[extus] Mat[utinus] Præparatio ad Coenam Domini
264.	1710. máj.	1Thessz 5,23–18		
265.	1710. jún. 9. [pünkösöd]	1Kor 6,18–20	Hétfő	T[extus] V[espertinus] Secundo d[ie] F[esti]
266.	1710. szept. 28.	1Kor 11,23–25	Vasárnap	
267.	1711. márc. 15.	Gal 6,2	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
268.	1711. jún. 2.	Kol 3,1–4	Kedd	T[extus] V[espertinus]
269.	1711. aug. 9.	1Jn 19	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
270.	1711. nov. 29.	1Thessz 5,1–3	Vasárnap	T[extus] M[atutinus] I. Adven[tus]
271.	1711. nov. 29.	1Thessz 5,4–7	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
272.	1712. ápr. 18.	1Kor 15,8–11	Hétfő	in KisSáros Occasione abortivi menti [...]

Sor-szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
273.	1713. máj. 14. (nr. 8733) –	1Tim 2,1–2	Vasárnap	T[extus] M[atutinus] Occasione restaurandi Regni Trasylyvanici; Novus Rex novi Majestates et Consiliarii et pro parte Nostra Unitarior[um].
274.	1713. jún. 13.	1Tim 2,5–8	Kedd	T[extus] V[espertinus]
275.	1713. aug. 27.	1Tim 1,18–20	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
276.	1713. aug. 27.	1Tim 1,12–14	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
277.	1713. okt. 15.	Zsid 11,8–10	Vasárnap	T[extus] M[atutinus] Die Dom[inico]
278.	1714. ápr. 1.	1Kor 10,14–17	Vasárnap	Distributione Eucharistiæ Pascae
279.	1714. máj. 20.	1Jn 4,9–10	Vasárnap	Fest[um] Pent[ecostale] Distr[ibutione] Coenæ
280.	1714. máj. 22.	Gal 3,6–7	Kedd	Fest[i] Pent[ecostalis] tertio die
281.	1714. jún.	Zsid 1,1		T[extus] M[atutinus]
282.	1714. jún.	Gal 3,19		
283.	1714. aug. 20.	1Thessz 2,13	Hétfő	T[extus] V[espertinus]
284.	1714. aug. 26.	2Tim 1,8–10	Vasárnap	T[extus] M[atutinus]
285.	1714. aug. 27.	Fil 1,3–6	Hétfő	T[extus] V[espertinus]
286.	1714. szept. 29.	1Kor 11,30–35	Szombat	F[estum] S[ancti] Mich[ælis]
287.	1714. szept. 29.	1Jn 2,2	Szombat	In Festo D. Mich[ælis] in Distributione Coenæ Dominicæ
288.	1714. szept. 30.	Ef 1,1–4	Vasárnap	I[n] n[omine] d[omini] [!] hanc divinam epistolam habui in concionibus profestibus explicare auditoribusin ecclesia KisSárosiana.
289.	1714. szept. 30.	Ef 1,5–7	Vasárnap	
290.	1714. okt. 5.	Ef 1,8–10	Péntek	

Sor-szám	Dátum	Textus	Nap	Bejegyzés
291.	1714. okt. 9.	1Tim 1,15–17	Kedd	T[extus] V[espertinus]
292.	1714. okt. 14.	Ef 1,13–14	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
293.	1714 okt. 16.	1Jn 4,13–14	Kedd	T[extus] M[atutinus]
294.	1714. okt. 19.	Ef 1,15–16	Kedd	Veneris
295.	1714. nov. 9.	Ef 1,18	Kedd	Veneris
296.	1714. nov. 24.	Ef 1,22–23	Szombat	Veneris [Valószínűleg elírta a dátumot, ugyanis 1714. november 24-e abban az évben szombat- ra esett.]
297.	1715. ápr. 21.	Róm 5,1–4	Vasárnap	
298.	1715. ápr. 21.	1Jn 4,9–10	Vasárnap	Pascha
299.	1716. jan. 12.	Ef 6,5–9	Vasárnap	T[extus] V[espertinus]
300.	1716. jún. 1.	Róm 8,15–16	Hétfő	2-do die [Pentecostes]

Nagy László

Simó Attila lelkész naplója 1945-ből

Szőkefalvi lelkészi szolgálatom idején (1986–1997) nagyon sokszor tértem be Szentgyörgyi Sándor szabóműhelyébe. Szerettem találkozni a már nyugdíjas, de még dolgozó ádamosi származású szabóval. Szőkefalváról nősült, ott alapított családot, és ott is telepedett le. Szeretett mesélni a régi időről. Egy alkalommal azt kérdezte, hogy él-e még Simó Attila tiszteletes úr. Hogyne élne, és elmondtam, hogy minden alkalommal, valahányszor marosvásárhelyi segédlelkészként Szászrégenben prédikáltam, a református templomban tartottuk az istentiszteleteket, Attila bácsi és Ibolyka néni mindig meghívott ebédre. Nagyon sokat tanultam a tapasztalt és tisztelt lelkésztől, aki három évig Kocsordon és 38 évig a Nyárádszentmárton-Csíkfalva egyházközségünk lelkésze volt. Akkor ment nyugdíjba, amikor engem segédlelkésznek neveztek ki Marosvásárhelyre, 1983. október 1-jén. De hát honnan ismeri Simó Attila tiszteletes urat? – kérdeztem Sándorka bácsitól. Így szólították a faluban. Tábori lelkészem volt, mondta. És ismeretem bővült, eggyel több téma volt, amiről jól elbeszélgethettünk.

Nemrég Simó Attila lelkész Marosvásárhelyen élő leánya, dr. Bagoly Csilla, egy pár lapos füzetet adott át, édesapja 1945-ös naplóját, amelyet január 1-je és augusztus 28-ka között írt. Az alig 13 oldalnyi napló az orosz fogságból való hazautazásnak egy-egy mozzanatát eleveníti fel egészen a Focșani-ból való szabadulásig, 1945. augusztus 28-ig. A napló A5-ös formátumú, vonalas füzet, egy része tintával, a másik része ceruzával van írva. A lap szélén fel van tüntetve a helység és az időpont, ahol a bejegyzés történt. Egyszerű történetek vagy éppen csak a vasúti pályaudvaron napokig álló és a vagonokban sorsukon gondolkozó katonák lelki állapotát sugalló bejegyzések a rövid, alig pár mondatos napi megjegyzésekben. Talán csak magának írta le, hogy majd évek múlva is felidézhesse a „vagonlakók” neveit.

Simó Attila unitárius lelkész Iszlóban született 1916. június 2-án. Dédnagyapja Kissolymosi Simó Benjámin székelykáli unitárius kántortanító volt. Nagyapja az iszlói egyházközség gondnoka és patrónusa. Édesanyja Iszlay Julianna, édesapja Simó Albert. A marosvásárhelyi Református Kollégium elvégzése után az 1936–38-as években fizikát, kémiát, matematikát tanult a kolozsvári I. Ferdinánd Tudományegyetemen, 1938-ban kezdte meg teológiai tanulmányait Kolozsváron, amelynek során 1941 nyarán tábori lelkészi tanfolyamot végzett Kasán. 1940-től a teológiai tanulmányok mellett filozófiát, pedagógiát, történelmet, néprajzot, esztétikát tanult a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen. A tábori lelkészi tanfolyam elvégzése után Kocsordra kapott megbízatást a beteg Nagy Sándor¹ lelkészt helyettesíteni, majd 1942-ben, amikor elvégezte a teológiát, Kocsordra kapott kinevezést. Ekkor határozta el a közösség a papilak és az unitárius kultúrház építését. 1942 őszén hívták be átképzésre a kolozsvári 9. honvéd helyőrségi kórházhoz, majd ezt követően a IX. hadtestparancsnoksághoz helyezték át, ahol vitéz Huszár Endre² tábori főesperes mellett tábori lelkészként szolgált főhadnagyi rangban. 1943. március 1-én nevezték ki tartalékos tábori lelkésszé. 1944. április 4-től hadi beosztásban az 57. gyalogezred unitárius tábori lelkészeként teljesített hadi szolgálatot. Közben tanult és vizsgázott, doktori értekezésének címe *Brassai mint pedagógus*. Dolgozatát elfogadták, és a vizsga idejét, a dolgozat megvédésének időpontját 1944. április 4-re tűzték ki, arra a napra, amikor kinevezték tábori lelkésszé. A lelkészt a keleti hadvonalba küldték, keserűen jegyzi meg egy önéletrajzi írásában, hogy „Így a dr. cím örökre elmaradt.” Csapattestével 1945. május 9-én Freistadtban orosz fogságba került. A focsani-i gyűjtőlágerbe szállították, ahonnan tifuszos megbetegedéssel 1945 őszén került haza. Az alábbiakban betűhív átírásban közreadott napló ezt a nyolc hónapos utat örökíti meg távirati stílusban.

Szászrégenben hunyt el 1995. szeptember 19-én, és oda is temették, a református temetőbe.

¹ Nagy Sándor (1908–1968) 1940-től 1942-ig szolgált Kocsordon, 1942-től Lókodon, 1945-től nyugdíjazásáig (1948) Tarcsafalván volt lelkész.

² Vitéz Huszár Endre (†1973) református lelkész, tábori főesperes, jobb kezét az első világháborúban veszítette el.

Napló

Jalovec³ január 1-én

Pihenésben lévén alkalmunk volt bensőséges templomi ünnepséget rendeznünk Újév napján. Együtt volt ezredünk minden megmaradt protestáns tisztje és legénysége.

Új hitet, új bizodalmat, új reménységet próbáltam sugározni a lelkekbe, amely erőt ad az új esztendő elkövetkezendő, nagy küzdelmeiben.

Január 3. Szerda

Tegnap és ma irodai munkával foglalkoztam.

Január 4. Csütörtök

Részt vettem az ezredtörzs délelőtti és délutáni kiképzésén.

Január 5. Péntek

Mozi előadáson vettem részt Nyitrabányán. – Új köszönés. Cukrászda.

Január 7. Vasárnap

Brusnó⁴ és Jalovec községek közötti iskolában tartottam istentiszteletet.

Jalovec emlékezetes lesz számomra. Rövid pár nap alatt 3 lakásom volt. Jan Catian, Tamás nevű vasutas és özv Solčamiová malomtulajdonos.

Mindenütt nagy kedvességgel és vendégszeretettel fogadtak.

Maria Solčamiova szlovák tanítónővel sokat beszélgettem és így megismertem a szlovákokat érintő és érdeklő kérdésekkel.

A néppel, papokkal, tanítókkal való beszélgetés közben meggyőződtem, hogy nekünk magyaroknak nincs mit keresnünk Szlovákiában. Az elmúlt idők politikai iránya olyan ügyesen dolgozott, hogy a sok sok magyar nevű ember között senki sem ismerte be magyar voltát. Fájdalmas magyar vérvesztés!

³ Jalovec – község Szlovákiában, magyar neve Jalóc, egykor Lipót vármegyéhez tartozott.

⁴ Brusno – község Szlovákiában, magyar neve Nyitraborosznó, egykor Nyitra vármegyéhez tartozott. Nyitratornás és Nyitraborosznó egyesülésével jött létre a mai Tormásborosznó (szlovákul Chernovec-Brusno).

Napló.Galavec

Sikeniében lévén, alkalomunk Január 1-én
vált bensőséges templami ünnepsé-
get rendezniünk Újév napján. Együtt
volt excediünk minden megná-
vadt protestáns tisztje és legényrege.

Új hitet, új bizodalmat, új se-
ményeséget próbálunk sugározni a lel-
kekbe, amely erőt ad az új életendő
elkövetkezésére, nagy küzdelmeiben.

Tegnap és ma irodai mun. Január
kával foglalkoztam. 3
kerde

Kétsz. vettm az excediörög Január
délutáni és délutáni kiképzésén. 4
dsütötök

Munka előadás vettm vettm Január
Nyitratörvény. - Új körös. 5
7. tétel

Naplórészlet

Chrenovec⁵ Nyitratormás Január 10-től 17-ig

Házigazdám Mihael Poliak. Fia egyetemi hallgató. Orosz nyelvtant tanul. A
nép minden jóléte ellenére várja az orosz és kimondhatatlanul gyűlöli a néme-
tet. Bennünk Szlovákia megszállóját látta még a pap is. A nép primitívebb annál,
hogy gyűlölködése ellenére meg ne nyitná meleg szobáját előttünk és hogy meg

⁵ Chrenovec – község Szlovákiában, magyar neve Nyitratormás.

Gelle, 1945 márciusa

ne osztaná katonáinkkal ebédjét, vacsoráját. Vendégszeretet, jóindulat, hazaszeretet, jólét, túlzott sovinizmus, új előrehaladott civilizáció, nép érdekét szolgáló becsületes államvezetés mind mind olyan dolgok voltak, amelyek miatt nagyon kellemesen csalódtam Szlovákiában.

Radobica⁶ Január 17. Szerda

Tegnap, tegnapelőtt fogaimat csináltattam Previgyén.⁷ Így két kellemes délutánt veszítettem.

Ma korán indultunk. Elbúcsúztam kedves házigazdáimtól. Mindenütt megsirattak. Marika Brusnóig kísért.

Itt Rafai Pistával⁸ és az I. z[ászló]alj g[azdasági]h[ivatali] főnökével Dezsővel⁹ lakom a faluvégén. Pista és én eléggé betegesen érkeztünk (2 lovunk megdögölt, a hámot ellopták).

Krušovce¹⁰ Január. Szombat

Volt dunai hajósnál szálltam meg. Kedves fiatal házaspár. Érdekes beszélgetésem volt a helybeli plébánossal és az egyik tanítóval, aki tevékeny részt vett a legutóbbi partizán mozgalomban.

⁶ Radobica – község Szlovákiában, magyar neve Radóc, a trianoni békeszerződésig Bars vármegyéhez tartozott.

⁷ Privigye város Szlovákiában. Szlovák neve Prievidza

⁸ Rafai István tartalékos zászlós, lásd: BEREKMÉRI Árpád Róbert, *Fegyver alatt* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2008), 225–226.

⁹ Talán dr. Kiss Dezsőről, az 57/I. zászlóalj tartalékos zászlósáról lehet szó, lásd uo., 159.

¹⁰ Krušovce község Szlovákiában, magyar neve Nyitrakoros, egykor Nyitra vármegyéhez tartozott.

Epizódok: Azaryné¹¹ lakás nélkül maradása és beszélgetés Dr Czákanéval¹² a „lovak és feleségek helyzetéről a háborúban”.

Ripňani¹³ Január 21. Vasárnap

Aránylag rövid utat tettünk meg. A sors úgy hozta, hogy Sz. Gyurkával¹⁴ lakjam. Azonban ismervén izgága természetét, más lakást kerítettem a helybeli korcsmárosnál, ahol szívesen fogadtak.

Beregszeg¹⁵ Január 23. Kedd

Tegnap egész nap utaztam. Feltörött lábbal érkeztem meg, mert utazások alkalmával minden nap végig látogattam az egész ezredet. Egy útszéli házban ebédelünk: az állatorvos, Sz. Gyurka, Kutasi,¹⁶ Fehér Miklós¹⁷ és én. Galgócon¹⁸ bevásároltunk. Az ezredorvos téisztával vendégt meg az egyik cukrászdában. Itt egy nagyon kedves idősebb házaspárnál lakom. Úgy fogadtak, mint gyermeküket egyetlen kis szobájukban. Meghitt beszélgetésünket egy oberzahl maister¹⁹ betolakodása zavarta meg. Délután levelet írtam Jalovecre.

1945. július 13. Péntek. Sopron

Életem legkedvesebb és legkétségteljes napjairól csak egy pár nevet és dátumot jegyzek föl, mert ott a vagonban nem kellemes az írás.

Sered²⁰ az utolsó állomás Szlovákiában. Innen Dunaszerdahely,²¹ Nagymagyar,²² Pozsonycsákány,²³ Egyházgelle²⁴ az útírány. Nevek: Molnár Lydia, ... Judit, Varga Ernő, Riedel Benő, Ferenc, Ili, Csefalvay Krisztina (Tini) Otta, Tilda. Nagypénteken este hagytuk el Gellét.²⁵ Sehol sem tapasztaltunk ennyi kedvessé-

¹¹ Azary Béla tartalékos gyalogos zászlós felesége, uo., 46.

¹² Dr. Czáka Andor hivatásos orvos százados felesége, uo., 78.

¹³ Ripňany község Szlovákiában, magyar neve Kisépény.

¹⁴ Szabó György (1909–1970) hivatásos századosról lehet szó, lásd uo., 241.

¹⁵ Beregszeg község Szlovákiában, szlovák neve Sulekovo.

¹⁶ Vitéz Kutasi (Kucsera) József hivatásos gyalogos százados, lásd uo., 178.

¹⁷ Fejér (Fehér) Miklós tartalékos hadnagy, lásd uo., 105.

¹⁸ Galgóc város Szlovákiában. Szlovák neve Hlohovec.

¹⁹ Oberzahlmeister: számvévetiszt.

²⁰ Magyarul Szered, a trianoni békeszerződésig Pozsony vármegyéhez tartozott.

²¹ Szlovákul Dunajská Streda, a Csallóköz központja.

²² Szlovákul Zlate Klasy.

²³ Szlovákul Čakany, a trianoni békeszerződésig Pozsony vármegyéhez tartozott.

²⁴ Szlovákul Kostolná Gala.

²⁵ Szlovákul Holice.

get, önzetlenséget és szeretetet, mint [itt] Riedel Benő családja örök hálára kötelez. Gelle után a visszavonulás nehéz napjai következtek Jókán,²⁶ Nagykosztlányon,²⁷ Szlovákián, Morv[aország]án és Ausztrián keresztül Freistadtig.²⁸

Állomások: Kammersdorf,²⁹ M[aria] Dreieichen,³⁰ Radl.³¹

Fegyverletétel május 8. Radl.

Találkozás az orosz sorkatonasággal május 11.

Krems,³² május 15.

Bécs, június 1.

Sopron, június 3. Vasárnap.

Sopronkőhida, június 4. – július 13.

Nevek Köhidán: Bán ezd., Kapacki Kálmán alez., Kékesi főrm.táb.pk [főtörzsőrmester, tábori parancsnok], Sodró Sándor alez., Krasznovszky alez., dr. Kovács Zoltán,³³ Jónás Imre, Boros Ferenc, Balogh Pál stb.

Hosszú előkészület után ma reggel elindultunk az ismeretlen felé.

Sopron, július 14.

Egész napot a vagonban töltöttük. Felkeresett és csomagot hozott számomra Szilágyi Elemérné. Ez a bátor, meleg szívű asszony félre tette minden baját és az előre látott kellemetlenségek ellenére is kijött a vonathoz, hogy anyám helyett búcsút intsen. Tőle tudtam meg, hogy Elemér bácsit és Gáborkát letartóztatták. Csak pár szót beszélhettünk, de látván, hogy keresésével mennyire lesújtott, sötétedés előtt még egyszer visszajött és tettetett örömmel újságot, hogy Gáborkáék holnap szabadulnak meg...

Tudtam, hogy ez a drága jó lélek csupán az én megnyugtatómra tette ezt a nagy fáradtságot, mert könnyíteni akart az én szörnyű lelki állapotomon.

²⁶ Szlovákul Jelka.

²⁷ Szlovákul Velké Kostoľany.

²⁸ Felső-ausztriai település.

²⁹ Alsó-ausztriai település.

³⁰ Alsó-ausztriai település.

³¹ A Radl-hágóról lehet szó az osztrák–szlovén határon.

³² Krems an der Donau, város Ausztriában.

³³ Dr. Kovách Zoltán százados, páncéltörő ágyús század, lásd uo., 169.

*Istentisztelet Tajti község állami iskolájában
1944 decemberében*

Vasárnap, július 15., Szombathely

Az éjszakát álmatlanul feküdtem át a vagon fenekén. 11 óra felé elindult velünk a vonat. Szombathelyig érkeztünk.

Celldömölk, július 17. Kedd

Tegnap de. 11 óra körül futottunk be Celldömölkre. Létszámunk 20 fővel kevesebb. U. i. a tegnap éjszaka az egyik vagonból ellógtak egy páran.

A vagoni élet egyhangú és kellemetlen. Kevés a víz, a levegő. Elviselhetetlen a forróság. Az emberek érzékenyek. Minden szó egész sereg dühös ellentmondásba ütközik. Panasz, panasz, gond, kétségbeesés mindenütt. A vonat áll. Így megpróbálom lejegyezni szobánk névsorát: Török Zoltán zls Szeged, Varga Imre zls Bpest, Jobbágy Rezső Alsónemedi zls tornatanár, Bertalan³⁴ Balázs lelk. Korond, Halász József zls Bpest. II. Margit kerület 26. III. C posta takarékpénztári tisztv. Valter Gyula³⁵ zls író Kolozsvár, Lukács Imre zls Kvár, Kun Géza ut 2 bank tiszt Helbeing Ervin Bpest Népművészeti Múzeum, Molnár Dániel zls Mosonmagyaróvár földbirt, Mihályfalvi Dezső zls Kassa, Vellányi János zls Bpest kereskedő, Homolya László zls Dusa, Rimaszombat tanító, Dunka János honv Kápol-

³⁴ Bertalan Balázs római katolikus tábori lelkész, Korond. Ld. uo., 65.

³⁵ Walter Gyula (1892–1965) költő, szerkesztő.

namonostor, Hulesch Ernő zls Csorna, Hadházy József zls Hajduhatház földbirtokos, Mihály Imre zls. Pápán keresztül Kisbérre értünk.

Tétény, július 21. Szombat

Szerda, csütörtök és péntek lassú utazással telt el. Úgy látszik Pesten akarnak átvinni.

Kunszentmiklós, július 24.

Reggelre érkeztünk meg. Egy honvéd szökni próbált. A Vöröskereszt élelmet nem adhatott.

Kelebia,³⁶ július 25.

Határállomás. Csaknem másfél napot vártunk. A plébános meglátogatott. Hozott 15 almát és 5 drb mákos palacsintát. Lefekvés után kihallgatásra rendelt a szállítmány pk. Szökésekről volt szó.

Szabadka, július 26. Csütörtök

Éjszaka érkeztünk. Külső rendezőben állunk.

Július 28. Szombat

Úgy kihúztak a rendezőbe, mintha soha sem mennénk tovább. Ma délelőtt megjelentek a szabadkai magyar asszonyok. Megrakott társzekér gyümölcsöt, paprikát, kenyeret, uborkát szalonnát hoztak és szétosztották a foglyok között. Az asszonyok lelkesedése felett érzett örömet elkeseredéssé változtatta az a szemérmetlen bajtársiatlanság, amit a hozott holmik szétosztásánál tapasztaltam. Hiába, magyarok vagyunk!

Du. kijött a vonathoz 2 r.kat káplán: Pálinkás cs... Bertalan. Ennivalót és nagy kosár almát hoztak. Egy fiatal, szőke ref. asszony az én számomra hozott csomagot. Magát nem nevezte meg.

Július 29. Vasárnap

De. istentiszteletet tartottunk. Balázs beszélt. Istentisztelet után érkezett meg a helyi püspök élelmiszer küldeménye. Pálinkás káplán hozta.

³⁶ Magyarországi határmenti község.

Július 30. Hétfő. Szeged

Megérkezésünk után sok jó hírt hallottunk, azonban rövid félóra után már tudtuk, hogy Rimnicul-Săratba visznek.

Augusztus 1. Jimbolia³⁷

Augusztus 1-én nem írhattam egyebet a keltezésnél. 2-án egész nap Temesvár pályaudvarán álltunk. Éjszaka átjöttünk Aradra.

Arad, aug. 3.

Alig fogtam hozzá az íráshoz, máris indulunk.

Gyulafehérvár, aug 5. Vasárnap

Aradtól úgyszólván eseménytelenül jöttünk. Mária-Radnán a ferences rendfőnök³⁸ kenyeret és szalonnát hozott. A tegnap estefelé rövid időre elhagyhattuk a vagon. Márton Áron³⁹ püspök kijött a vonathoz. Ez a látogatás emlékeztetett a mai napot. Vele jöttek Ferencz Benjámin⁴⁰ pki iroda igazgató, Jakab László⁴¹ hittanár, Kovács Béla és a zárda főnökapácaja.

Aug. 6. Hétfő, 7. Kedd, 8. Szerda

Baricz Béla gyergyóújfalusi káplán jött a vonathoz. Utazás Tövisen, Balázsfalván át Szebenig. A német őrnagy rázuhant a bokámra. Kemény fájdalommal érkeztem meg Szebenbe.

Fogarason Miklós István⁴² unitárius lelkész keresett fel. Két r.kat. páter jött vele. Üzentem haza és a püspök úrnak.

³⁷ Magyar neve Zsombolya, német neve Hatzfeld. Város Temes megyében.

³⁸ Máriaradnán 1945-ben a házfőnök Genszky Jukundián OFM, helyettese pedig Szabó Dömjén volt. Köszönjük az adatot Jonica Xéniaának.

³⁹ Márton Áron (1896–1980) erdélyi római katolikus püspök 1938–1980 között.

⁴⁰ Ferencz Béni (1909–1978) 1940-től Kolozsváron pk.-i helytartóságon titkár, később ugyanezt a hivatalt tölti be Gyulafehérváron. 1949-ben Márton Áron püspökkel együtt tartóztatták le, 1951-ben szabadult, 1954-ben újból letartóztatták. 1959-ig börtönben volt, utána internálták. 1964-től Szépvízen, majd Csíkszicsón volt plébános.

⁴¹ Jakab László (1911–2003) 1937-től Gyulafehérváron volt hittanár. 1952-ben letartóztatták, két könyve is ismert: *Ahogy én ismertem meg Márton Áront. Püspök atyánk hétköznapijai* (Csíkszereda: magánkiadás, 1998); *Az erdélyi vértanú, börtönviselt és jelesebb elhunyt papok életrajza* (Csíkszereda: 2001).

⁴² Medgyesről ment nyugdíjba.

Katonasírok

Péntek, aug. 10. Brassó

Tegnap hajnaltól nyílt pályán állunk Brassó előtt. Ma de. fürdeni vittek. Du. megérkezett a brassói r.kat plébánia küldeménye. Molnár Dani bácsit és Lukács Imrét több napi magas láz után elvitték a betegek közé. A Bertalan telepi tóban jól fürödtünk.

Buzău, hétfő, aug. 13

Eseménytelen egyhangúságban utaztunk át Predeal, Ploiești, Buzău utvonalon. Mihály Imrének igazságot szolgáltatott elvett órája ügyében.

Török Miska cigaretta vásárlása miatt az egész vagont lezárták, de délutánra ismét megenyhült a légkör.

Focșani, Péntek 17.

13-án estére érkezünk meg. 14-én a németek megzabráltak, fürödtünk és elhelyezkedtünk. Szállítmányunkból százharminc és egynéhány beteg vált ki. A tisztek közül Miskolczi István fhdgy (Beregszász p.ü Igazgatóság) és Sulyok József zls (Soprontómalom) meg is haltak tegnap reggelre virradólag (tüdőgyulladás).

Nagy Gyula ref gebei lelkésszel találkoztam. Elbeszélgettünk de csak a kerítésen keresztül, mert a tifuszosak miatt elkülönítettek. Tegnap találkoztam össze gellei kedves ismerőseim, otthon sokszor siratott 2 fiával.

Szombat 18.

Villányi Jancsi Bpest és Kován József bőrgyári mérnök tifusz miatt kórházba kerültek. Tunyogi Csapó János szegedi tanárral kettős évforduló emlékére biblia órát tartottam.

Szerda 22.

Négy nap óta lázas betegen szédelvek jobbra-balra. Írni sem volt kedvem. Pedig sok mindent le kellett volna jegyezni. Így pl. több értelmes előadást hallgattam, 20-ikára virradólag egy német belefulladt a latrinába, tegnap pedig a külső udvaron aszalódtunk. Ma kellemetlen szóváltásom volt Kutassy Jóskával.

A propagandista közeli szabadulás hírét hozza.

Csütörtök 23.

Még mindig betegen fekszem a cement padlón. A propagandista bejelenti a szabadulást.

„A hazamenetel csak vagon kérdése.”

Egész nap hittani viták.

Augusztus 28.

Megértük a szabadulást. Olyan boldog vagyok, hogy súlyos betegségem is elfelejtettem. Most már azt sem bánom, ha meg is halok, de legalább otthon érem utol az utolsó óra. – Hála legyen a Mindenhatónak a szabadításért.

Úrvacsoraosztás 1983-ban

121. köszöntő a Berde-serleggel

Főtisztelendő püspök úr, tisztelt főtanácsi tagok!

Nagy megtiszteltetés számomra a felkérés, hogy a 2022-es évi főtanácsi ülés ünnepi fogadásán köszönhetem önöket a 123 éves Berde-serleggel.

Az elmúlt napokban sokat gondoltam Berde Mózsára... eszembe jutott szülőfaluja, ahol nagyapám negyven évig volt lelkész, ahol gyermekkorom nyarait egyházi légkörben tölthettem. A hétköznapi napokban pedig „csak előre nézve” rohantok gyerekeimmel reggelente Sepsiszentgyörgyön, a volt vármegyeháza és Berde Mózsá szobra közötti úton. Jobbra a műemlék, és balra az emlékmű. Mögöttem a családom, és előttem a hivatásom.

De ki is volt Berde Mózsá?

Egyházunk, nemzetünk egyik jeles jogásza, aki szakemberként az egyháza és nemzete mellé állt: ingatlanokat szerzett vissza, gyermekek nevelése, oktatása, élelmezése érdekében tett számtalan lépést, amelyek számunkra mind példaértékűek.

1849-ben Nagyszebenből keltezett egyik rendeletében ezt írja: „Én a rendeleteknek sikert akarok eszközölni, mert azokat nem azért írták, hogy holt betűk maradjanak a papíron, hanem hogy testté váljanak.

Így vele, Berde Mózsával együtt hiszem, hogy közös terveinket, álmainkat, épületeink felújítását és hasznosítását közösségeink számára kell sikerre vigyűk. Mert azok a tervek, műszaki rajzok és költségtervezetek nem azért készültek, hogy holt betűk, vonalak és számok maradjanak, hanem azért, hogy felújított vagy új vakolat legyen a már meglévő vagy a most épülő falakon, és ezeken a falakon belül és kívül kialakuljon az a közös tér, ahol az édesanyák beszélgethetnek, gyermekeink játszhatnak, az édesapák a világmegváltó gondolataikat megoszthatják egymással, a nagyszülőkkel pedig együtt imádkozhatnak. És így ez a közös tér közös örökséggé fog válni, azzá kell válnia.

Hiszem, hogy most, jobban, mint valaha, ezekre a közös terekre van szükség, templommal, játszótérrel, közösségi házzal, ahol közös örökségünket, hagyományainkat, Istenbe vetett hitünket, kereszténységünket meg tudjuk élni.

Ehhez szakemberekre is szükség van, mind jogászra, amilyen Berde Mózsá is volt, mind pályázatiőrre, rendezvény- és művelődésszervezőre, médiareferensre, építészre, mérnökre, művészettörténészre a lelki vezetők, lelkészek mel-

lett. Kell, aki jövőt álmodik, kell, aki papírra veti, és kell, aki anyaggá formálja és lelket önt belé. De kell az is, aki gondozza és továbbadja nemzedékről nemzedékre. Míg Európa más helyein lebontják a templomokat, mi használjuk őket, töltjük be élettel!

Templomot újíttani, elejébe padot tenni, arra leülni, megpihenni, a templom csendjét gyermekzsivajjal, énekkel tölteni meg: ez a mi feladatunk.

Unitárius vallásközösségünket nemcsak megtartani, hanem segíteni kell mindenkinek a saját eszközeivel most is, mint ahogy Berde Mózsa tette, aki végrendeletében így fogalmazott:

„Íme az irány, melyet lelkem esmerete megjelölt: Tehát valamelyik testületnek, melynek élete biztos, a közjóra fennállása hasznos, vagyonkezelése megbízható, és hasonló intézetek között leginkább van szüksége segélyre, hagyományozom ezen végrendeletemben minden ingó és ingatlan vagyonomat jogaimmal együtt. Ilyen testület a Magyar Unitárius vallás-közönség.”¹

Napjainkban különleges bolygóállás figyelhető meg naprendszerünkben. Ezer évente bekövetkező csodaként emlegetik, hogy a naprendszer összes bolygója egyszerre sorakozik fel a hajnali égbolton. Így álljunk mi is egymás mellé, a jelen Berde Mózsaí, osszuk meg vagyonunkat, azaz tehetségünket és emberségünket, így hozzunk létre csodát, és maradjunk meg hitünkben azon az úton, amit számunkra elődeink, nagyjaink kijelöltek.

Emelem a serleget Berde Mózsa egyházi jótevőinkre, szellemiségére, a ma is példaértékű egyházi és közösségi szolgálatára!

Isten áldja mindannyiunkat!

¹ „Berde Mózsa végrendelete”, *Unitárius Közlöny* 6., 14. sz. (1893): 6–11., 6.

Rokolya Gábor¹

„Megtartott minket magyarnak a templom és az iskola.”² Derzsi Elekes Domokos székelykeresztúri ügyvéd pályarajza³

A 20. század első fele erdélyi unitárius egyháztörténetének meghatározó alakja volt derzsi Elekes Domokos ügyvéd, aki tehetségét nemcsak a jogi pályán, hanem társadalmi és politikai téren a magyar kisebbségi politika kibontakoztatása, valamint szűkebb közössége, Székelykeresztúr városa javára is kamatoztatta.

1889. október 8-án született Siménfalván (ma Șimonești, Románia). Édesapja Elekes Dénes földbirtokos, hitelszövetkezeti elnök, édesanyja Nagy Eszter volt. Elemi iskolai tanulmányait szülővárosában végezte, majd a székelykeresztúri unitárius gimnáziumba iratkozott be. A székelykeresztúri unitárius gimnázium ötosztályosról történő további fejlesztése az 1899. augusztus 26–28. között Székelykeresztúron tartott unitárius zsinatnak köszönhető. Az *Unitárius Közöny* zsinati számában Pap Mózes gimnáziumi tanár bizakodva írta: „Ha tudná az unitárius székely apa, hogy a fia a szomszédságban levő keresztúri gymnasiumban 6 osztályt az ő szegényes anyagi támogatása mellett elvégezhet, tanítási kedve nagyobb lenne, viszont a hivatásos, tehetséges és előretörő tanuló is

¹ ROKOLYA Gábor (1954) nyugalmazott közjegyző, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának vendégoktatója. PhD-fokozatát 2012-ben szerezte. Kutatási területe: jogtörténet, az igazságügyi hivatásrendek, kiemelten a közjegyzőség története. Elérhetősége: gabor.rokolya@gmail.com.

² VÁSÁRHELYI János, *Erdélyi hősök és mártírok aranykönyve* (Budapest: 1941).

³ Szerkesztés nélküli másodközlés. Megjelent: *Erdélyi jogászok. Jogászportrék II.*, szerk. VERES Emőd (Kolozsvár: Forum Iuris Könyvkiadó, 2022), 140–157. (Előző három lapszámunkban Gál Miklósnak, a méltatlanul elfelejtett jogásznak, a dél-erdélyi egyházrész főgondnokának naplóját közöltük. Következő lapszámainkban folytatjuk a jogász főgondnokainkra való emlékeztést. Szerk. megj.)

Dr. Elekes Domokos

ennek tudatában a különben szép tanítói pályánál előrébb törne.” Az unitárius Főtanács 1902-ben hozott határozatot a zsinati döntés végrehajtására. Ennek érdekében az Egyházi Képviselő Tanács két tanári állással bővítette a gimnázium tanári karát.

1903–1904-ben sikerült az állammal kötendő szerződésben a gimnázium állandó segélyezését megoldani, így elhárult az utolsó akadály is, hogy az 1904–1905. tanévben, egy közel hatvanéves küzdelmet követően, a tanítás a hatodik osztályban is meginduljon. Az esemény jelentőségét mutatja, hogy Ferencz József unitárius püspök a helyi templomban tartotta meg a tanévnyitó istentiszteletet.

1905-ben az első olyan gimnáziumi évfolyam tanulója volt, amely a hat osztályt már helyben végezte el. A középiskola utolsó két osztályába viszont Kolozsváron, az unitárius főgimnáziumban járt. A gimnáziumi évkönyvekből az olvasható ki, hogy elsősorban a sport, különösen az atlétika területén tűnt ki tehetségével. Hetedik osztályos tanulóként korlátból, távolugrásból, valamint mászásban volt az iskola első helyezett tanulója, míg súlyemelésből, lóugrásból és súlydobásból is a gimnázium első három helyezettjei közé tartozott. Nyolcadik osztályban a fent felsoroltakon kívül még vívásban is jeleskedett.

Szülei éltek a gimnázium széles körű tandíjkedvezményi rendszerével, így egynegyedes kedvezménnyel tudott tanulni. A sportolás mellett a kollégium kulturális életébe is bekapcsolódott. A felső osztályosok olvasóegyesületének olvasótermi felügyelője volt. Az Unitárius Kollégium nagykönyvtárának állománya ekkor már elérte a 40 000 kötetet. A könyvtári szabályzat szerint a tanulók ezt a könyvtárat is használhatták a saját könyvtáruk mellett, kivéve a hanyag vagy rossz magaviseletűeket, akik csak olyan könyvet kölcsönözhetnek, amelyek a könyvkereskedelemből bármikor beszerezhetők voltak. Minden diák egyszerre csak egy könyvet – azt pedig legfeljebb 14 napra – vehetett ki a könyvtárból.

A kollégiumi élet fontos része volt az étkezés (konviktus) megszervezése. Az unitárius tanárok és diákok ellátása nagymértékben függött a szülők és a hívek élelmiszer-adományaitól, a „kegyes lelkek alamizsnájától”. A bizonytalan kollégiumi ellátás megoldására Berde Mózsza végrendeletében a vagyonát az unitárius egyházra hagyta. A végintézkedése értelmében a búni birtokából származó jövedelemből a tordai, a kolozsvári és a székelykeresztúri gimnázium kettőszáz diákjának naponta egy-egy frissen sült cipót (50 dekagrammos kenyeret) kellett adni. Ez volt az úgynevezett Berde-cipó, amelyet megkapott minden tanuló, kivéve a rossz magaviseletű és az elégtelen osztályzatot kapó diákokat.

Az érettségi vizsgát 1907. június 16-án tette le. A gimnázium érettségi bizonyítványa szerint a szabályszerű követelményeknek megfelelt és a főiskolai tanulmányokra érettnak minősült. Elekes Domokos követte bátyja, Elekes Dénes pályaválasztását, és a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem jogi karára iratkozott be. A kolozsvári egyetem jogi kara a századfordulót követően már nagyon népszerű volt. Az egyetem összes hallgatóinak 67%-a iratkozott be a jogi tanulmányok folytatására. A hallgatók tanulmányainak folytatását a Joghallgatók Segítő Egyesülete, valamint számos karitatív alapítvány mozdította elő. A legfontosabb ezek között a Mensa Academica volt, amely a bennlakást és az étkezést biztosította.

A joghallgatók ebben az időben sem tűntek ki a felkészültségükkel és az egyetemi előadások látogatásával. Annak ellenére sem, hogy neves professzorok tanították a hallgatókat a jogi karon. Közéjük tartozott Óvári Kelemen, a jogtörténet, Somló Bódog és Moór Gyula, a jogbölcselet, Menyhárt Gáspár és Kolosváry Bálint, a magánjog tanárai. Elekes Domokos az első jogi szigorlatát 1910-ben, a másodikat 1911-ben tette le. Ennek alapján 1911. november 25-én a jogtudományok doktorává avatták. Már az első jogi szigorlata letétele után belépett testvére, Elekes Dénes székelykeresztúri ügyvédi irodájába, így már 1910. december 23-ai hatállyal felvette őt a Marosvásárhelyi Ügyvédi Kamara az ügyvédjelöltek névjegyzékébe. Ez a joggyakorlata 1912. december 13-áig tartott, mivel principálisa

Dr. Elekes Domokos ügyvédi igazolványa

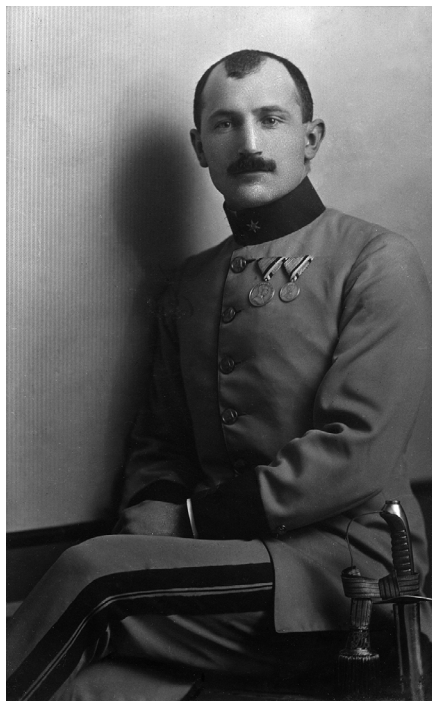
kérte a névjegyzékből történő törlését, ugyanis szabadságáról két hónap múlva sem tért vissza az ügyvédi irodába.

Elekes Domokos 1913. októberében kérte, hogy vegyék fel ügyvédjelöltnek immár a Kolozsvári Ügyvédi Kamarába. A kamara a kérelemnek csak olyan feltétellel tett eleget, hogy a korábbi ügyvédi kamaránál a két hónapos hiányzását elfogadható okkal igazolja. Ennek megtörténte után Bíró Balázs kolozsvári ügyvéd irodájában dolgozott. Itt 1914. február 14-ig volt joggyakorlaton, majd ismét a Marosvásárhelyi Ügyvédi Kamara tagjaként a bátyja irodájába lépett be. Itt az I. világháború kitöréséig, az 1914. július 29-én történt mozgósításáig teljesített ügyvédjelölti szolgálatot. A háború első két évében két alkalommal volt szabadságon, amit az ügyvédi irodában joggyakorlással töltött. A *Székely Napló* tudósítójától tudjuk, hogy mint tartalékos vadászszázlós sikeres ügyvédi vizsgát tett Marosvásárhelyen. A vizsga letételét az tette lehetővé, hogy a harctéren második alkalommal elszenvedett súlyosabb sebesülést és a lábadozás napjait a székelykeresztúri kórházban tanulásra használta fel. 1915. november végén, rögtön a szakvizsga letétele után menetszázádba osztották be, és ismét kiküldték a frontra. Így ügyvédi bejegyzésére csak 1918. augusztus 8-án került sor székelykeresztúri székhellyel, amikor a praktizálását ténylegesen elkezdhette. Az ügyvédi hi-

vatása gyakorlását és a vállalható ügyek nagyságát lényegesen megnehezítette, hogy 1919 után a járásbírószágot elköltöztették Székelykeresztúrról. Ezért megélhetése biztosítása érdekében több szövetkezet állandó jogi képviselőjét is elvállalta.

A Marosvásárhelyi Ügyvédi Kamara illetékessége a dualizmus korában Maros-Torda, Csík, Udvarhely és Beszterce vármegyékre terjedt ki. A kamarának 1914-ben 361 tagja volt, amelyből 248 tag ügyvéd és 113 ügyvédjelölt volt. A nemzetiség szerinti megoszlásban 244 magyar, 27 német, 47 román és 43 zsidó ügyvédet tartottak nyilván a kamarai névjegyzékben. 1918 végén a kamara tagjainak száma 238 főre csökkent. 1919. július 1-én Repede György román törvényszéki elnök és Popa Constantin rendőrkapitány vette át Kálnoki Sándor kamarai elnöktől és udvari tanácsostól a kamara vagyonát és irattárát. A kamara magyar címeres bélyegzőjét azonban nem adták át a hatóságoknak, mert azt az irodaigazgató 22 éven keresztül rejtegette. A repatriálások, valamint a hűségeskü le nem tétele miatt a kamara tagjainak létszáma annyira visszaesett, hogy 1921-ben már csak 99 magyar nemzetiségű ügyvédet tartottak nyilván. 1923-ban átszervezték az erdélyi ügyvédi kamarákat, ami azt jelentette, hogy minden vármegye (törvényszék) külön ügyvédi kamarát alapított. Az Udvarhely (Odorheiu) Megyei Ügyvédi Kamara elnöke dr. Jodál Gábor lett. A II. bécsi döntést követően, 1941-ben 208 taggal újból megalakult a Marosvásárhelyi Ügyvédi Kamara. A kamara ünnepi közgyűlése zilahi Sebess Jenőt választotta meg a kamara elnökének. Elekes Domokos a választmány (elnökség) rendes tagja, valamint a kamara fegyelmi bíróságának tagja lett. Javaslatára külön küldöttség kérte az igazságügyminisztertől, hogy a szakvizsgáztatás jogát állítsák vissza Marosvásárhelyen.

Az I. világháború idején a harctéri szolgálata alatt három alkalommal sebesült meg. Az orosz fronton, az 1915. április 21-i csatában szakaszával a legerősebb tűz közepette az első vonalban harcolóknak lőszertartalékot vitt, aminek következtében a lövészárókba benyomuló oroszokat kiverték, és 250 hadifoglyot ejtettek, valamint az ellenségnek nagy veszteséget okoztak. Ezért a tettéért kapta meg a Kis Ezüst Vitézségi Érmét. Az orosz fronton az 1915. május 26-ai támadás során tanúsított bátor magatartásáért az ezüst vitézségi érem II. osztályát kapta meg. A St. Gaje Wyzne melletti csatában könnyű sebesülést szerzett. 1916. június 6-án szakaszával önállóan harcolva a Bug melletti Krasnoje térségében zajló csatában géppuskatűzével jelentős veszteséget okozott az ellenségnek, amiért megkapta a Bronz Vitézségi Érmét (Signum Laudis). Egy közelben becsapódó gránát megsebesítette, ennek ellenére megőrizte a hidegvérét, és a szakaszát újabb támadásra vezényelte.

*Dr. Elekes Domokos
katonai egyenruhában*

Az olasz fronton a Medeazza és Flondar közötti 1917. június 4–5-i csatában géppuskás szakaszával megrohamozott két magaslatot. Állását négy órán keresztül az olasz ellentámadások ellenére is megtartotta. A csata közben a fején megsebesült, de tudatánál maradt, és a harcot folytatta. Ezért a vitézi tettéért a III. Osztályú Katonai Érdemkereszt a hadiékítményekkel a vitézségi érem szalagján nevű kitüntetésben részesült. Mivel megszakítás nélkül több mint tizenkét hetet töltött harctéri szolgálatban, a Károly csapatkereszttel is kitüntették. Ezzel nemcsak a tiszti, hanem a legénységi kitüntetések is megszerezte. A harctéri szolgálatát tartalékos vadászfőhadnagyként fejezte be. A későbbi jótekonysági akciókhoz való hozzáállását már korán jelzi, hogy az olasz harctérről 1917-ben tíz koronát küldött haza, hogy az unitárius gimnázium szertorna versenyének győztesét megjutalmazhassák.

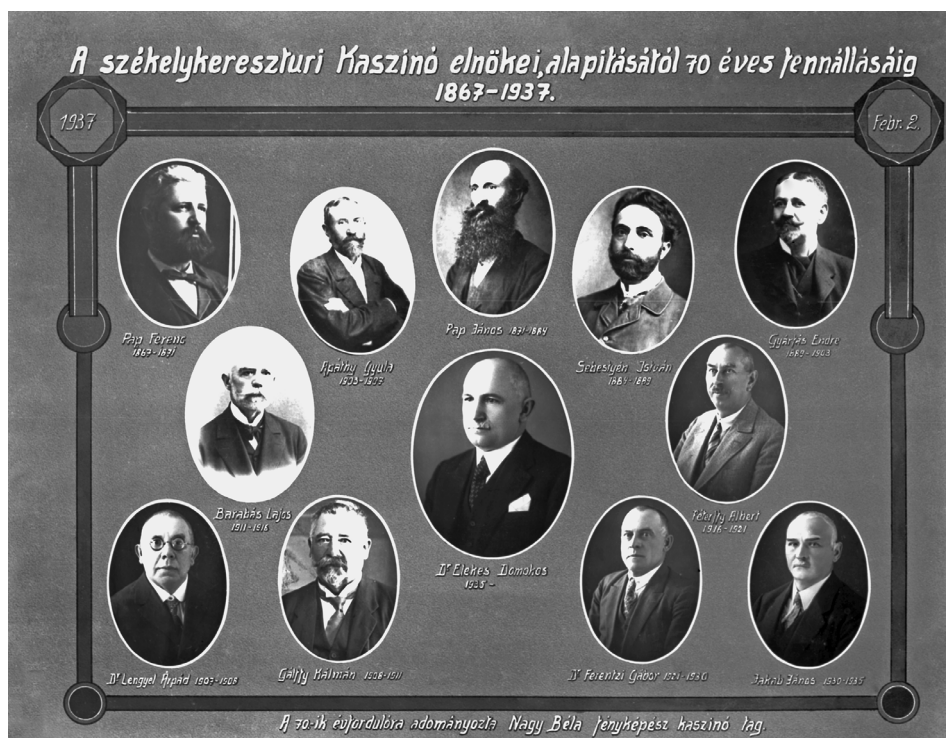
A román csapatok 1918. december elején vonultak be Székelykeresztúrra. A közigazgatás és az igazságszolgáltatás helyi szerveinek átvétele után, 1919 szeptemberében a lakosság megfélemlítése céljából Neamțiu prefektus (főispán) rendeletére internálótáborba vitték a helyi társadalom öt vezető egyéniségét: dr. Elekes Domokos, dr. Elekes Dénes, dr. Gombos János, dr. Ferentzy Gábor (később: magyar királyi közjegyző) ügyvédek és Orbán János római katolikus plébá-

nost. Az internált személyeket előbb Székelyudvarhelyen, majd Fogarason, a várban tartották hat hétig fogva. A lakásuktól történt kényszerű távollét alkalmat adott a letartóztatott személyeknek arra, hogy átgondolják jövőbeli közösségi tevékenységük irányait. Elekes Domokos a sporttevékenységbe, a művelődésbe, a helyi politikába történő bekapcsolódás mellett döntött, de legfőképpen az unitárius egyház vallási és oktatási tevékenységének kiteljesedését kívánta elősegíteni.

A helyi sportélet jeles eseménye volt a Székelykeresztúri Atlétikai Club (KAC) megalakulása 1921. május 19-én, amely Udvarhely vármegye első sportegyesülete volt. A sportklub labdarúgó, teke, atlétika és tenisz szakosztályokkal rendelkezett. Az egyesület első elnökének az alapítás kezdeményezőjét, Elekes Domokost választották meg. Mivel ő maga is jeleskedett középiskoláskorában az atlétikában, így az új egyesület elsőként szertornaversenyeket rendezett. Az első, hazai bemutatón, melynek célja a tornaversenyek népszerűsítése volt, még ő is fellépett. A belépődíjakból eredő bevételt a tornafelszerelések vásárlására fordították. 1922-ben a Kolozsváron rendezett versenyen a keresztúriak a rangos harmadik helyet szerezték meg. Később a kolozsvári KKASE (Kolozsvári Közgazdasági Alkalmazottak Sportegyesülete) csapata Székelykeresztúron is fellépett, viszonzva a KAC korábbi évek kolozsvári versenyein való fellépését. Ezt követően pedig az egyesület tekecsapata aratott országos sikereket. Később egyre inkább a labdarúgás került előtérbe. Elekes Domokos az 1930-as években, összhangban tevékenysége súlypontjának áthelyezésével, lemondott az elnöki tisztségről. Ekkor az egyesület díszelnökének választották meg.

Érdekes színfoltot jelentett Elekes Domokos életében a kórusmozgalom támogatása. Az I. világháború után, Székelykeresztúron alakult meg az iparosdalárda, amely első elnökének választotta meg. Ezenkívül volt a városban református, unitárius és katolikus dalárda is. 1932 pünkösdjén tartották meg Székelykeresztúron az Udvarhely vármegyei Dávid Ferenc-dalárdák dalosversenyét. A verseny megnyitó ünnepén Elekes javasolta, hogy lépjenek be a dalárdák a Romániai Dalosszövetségbe, hogy ezzel is erősítsék a kórusmozgalmat. Vajda Ferenc tb. esperes pedig beszédében leszögezte, hogy „a székely dalárdáknak az egyetemes egyházi és nemzeti dalkultúra ápolása mellett van még egy speciális feladata: a székely nemzeti dal és a székely nemzeti viselet ápolása, mert e nélkül faji jellegünket nem tudjuk megtartani.” Az 1940-es évek elején átadta a szervezési munkákat, megválasztották a dalárda díszelnökének.

A székelykeresztúri közélet fontos színhelye volt a kaszinó, amely még 1867-ben alakult. Tagjai sorában megtaláljuk a helyi gazdasági és társadalmi élet vezetőit, akik döntő hatással voltak a város és környékének fejlődésére. A kaszinó folyamatos tevékenységét az impériumváltás szakította meg. A román hatóságok

A székelykeresztúri kaszinó elnökei

1919–1920 között bezárták a kaszinó épületét, ezzel ellehetetlenítve annak működését. Az újraindítás dr. Ferentzy Gábor ügyvéd érdeme, aki 1921-től 1930-ig állt a kaszinó élén. Őt öt évre Jakab János követte, Elekes Domokos volt az alelnök mellette. A kaszinó életének fontos eseménye volt az Orbán Balázs-könyvtár alapítása 1927-ben, amely Bányai János tanár nevéhez fűződött. Az 1930-as években a kaszinó könyvtára meghaladta a kétezer kötetet, és a könyvtár olvasótermébe huszonnégy napilapra, folyóíratra és tudományos lapra fizettek elő.

Elekes Domokost 1935-ben választották meg a kaszinó elnökének. Ekkor a kaszinónak 140 tagja volt. Vezetése alatt, a kaszinó alapításának 70. évfordulóján állítottak emléket a korán elhunyt testvére, Elekes Dénes ügyvéd emlékének, a róla készült festmény leleplezésével. Ugyancsak nevéhez fűzhető az évenkénti Orbán Balázs-vacsoraünnepség megtartása, amit a névadó születésnapján, február 3-án tartottak meg, mely alkalmakkor az elnök a vacsora előtt ünnepi beszédet tartott, kezében a névadó emlékét megidéző emlékserleggel. Elekes a kaszinó tevékenységét folyamatosan fenntartotta. 1941-ben adta át az elnöki tisztséget Szakács Miklósnak. Ekkor a kaszinó díszelnökének választották meg.

A civil szervezetek közül még a nagy múltú Erdélyi Magyar Gazdasági Egyletnek (EMGE) volt a tagja, amit az a tény is indokolt, hogy az ügyvédi praktizálás mellett a jövedelmét egy 60 katasztrális hold területű földbirtok megművelésével egészítette ki. Ezzel helyi viszonylatban a nagyobb földbirtokosok körébe tartozott. Az EMGE Udvarhely vármegyei szervezeti gyűlésén többször is felszólalt annak érdekében, hogy a Székelykeresztúron működő lengyár támogatására mozgósítson. Az 1901-ben épült gyár a nyers lent készítette elő a Komáromban létesített lenfonógyárnak. Az 1930-as években a gyár 600-700 holdon termesztett lent dolgozott fel. A lengyárban ekkor már száz munkás dolgozott. Elekes a közbenjárásával munkahelyeik biztossá tételét szeretne volna elérni.

Ugyancsak a helyi gazdaság fellendítése érdekében 1943-ban megfellebbezte a vármegyei törvényhatósági bizottság határozatát a székelyföldi vasút nyomvonalának vezetéséről. A vármegyei határozat szerint a székelyföldi vasúti hálózatot kibővítették a Marosvásárhelyről Csíkszeredába tartó szárnyvonallal, míg ő a vasutat Csíkszereda helyett Székelykeresztúrra kívánta volna vezetni. Észak-Erdély visszacsatolása után a magyar kormányzat a székelyföldi fürdőhelyek fejlesztését is célul tűzte ki, hogy az idegenforgalmat fellendítse. A program azonban csak az országosan ismert fürdőkre korlátozódott. Elekes ezzel szemben a kevésbé ismert Udvarhely vármegyei Szejkefürdő és a fiatfalvi Sósfürdő kiépítésére tett javaslatot, mivel a helyi forrásokból ezeket nem lehetett megvalósítani. Sajnos a központi kormányzat nem valósította meg sem a lengyárat, sem pedig a helyi fürdőhelyek fejlesztését.

Mint a helyi társadalom befolyásos vezetője nem kerülhette el és nem is kívánta elkerülni a nyílt kisebbségi politizálást sem. Habitusához azonban inkább illett a politikai háttérmunka, mint a nyílt konfrontációval járó parlamenti képviselőség vállalása. Székelykeresztúr magyar társadalmának vezető egyéniségeként szervezte a parlamenti választásokat, a választói nagygyűléseket. Romániában az impériumváltást követően az első parlamenti választást 1925-ben tartották meg. Addigra már kialakultak a kisebbségi magyar politizálás szervezeti keretei. Előbb a Magyar Szövetség jött létre 1921–1922-ben, majd félévi működés után a román hatóságok betiltották a tevékenységét. Ezt követően alapították meg Kolozsváron 1922. december 28-án az Országos Magyar Pártot (OMP), amely a romániai pártok működését betiltó 1937. március 30-ai törvényig végzett politikai tevékenységet.

A romániai magyar kisebbség életében a legnagyobb hatást a sajtó, különösen a politikai napilapok gyakorolták. A *Nagyváradai Napló* 1924. október 4-i számában így írt a sajtó szerepéről: „Ez a mai romániai magyar sajtó az itt ezer éve élő... magyarságnak bibliája, egyetemes művelődési könyvtára, parlamentje,

művészete, a fórumon egyetlen védője és összetartója.” Az erdélyi magyar sajtó legfontosabb napilapjai az Aradon Krenner Miklós (Spectator) szerkesztésében megjelent és többször betiltott *Erdélyi Hírlap*, Brassóban a *Brassói Lapok*, Nagyváradon a *Nagyvárad (Szabadság)* és a *Nagyváradai Napló*. A vezető erdélyi napilapok között a legnagyobb hatást mégis a kolozsvári kiadású lapok gyakorolták. A helyi lapok közül az *Újság*, az *Ellenzék* és a *Keleti Újság* szerepe és hatása jelentős.

Az OMP a kezdetektől fogva arra törekedett, hogy létrehozza a párt hivatalos napilapját. Ennek a folyamatnak fontos állomása volt, hogy 1925. áprilisában a kolozsvári Unitárius Kollégiumban dr. Ferencz József (Ferencz József unitárius püspök fia) levezető elnökle mellett megtartották a romániai magyar sajtóváltalat részvénytársasági alakuló közgyűlését. A közgyűlésen 38 részvényes jelent meg, akik 2 320 részvényt birtokoltak. Dr. Kovács Kálmán, aki az alapítók nevében a közgyűlést összehívta, bejelentette, hogy a részvényesek a hárommillió lej alaptőkét teljesen lejegyezték, és az alaptőke egyharmadát a részvényjegyzők már befizették a társaság számlájára. A közgyűlés határozatában kimondta a társaság megalakulását, az alapszabály elfogadását, és megválasztotta a vezető tisztségviselőket. Az igazgatóság tagja lett báró Jósika János és Balázs András, míg a felügyelő bizottságba Elekes Domokost is beválasztották.

A vezetőség feladata az volt, hogy a párt hivatalos lapjának megindítása érdekében a lépéseket tegyék meg. A társaság végül nem egy új napilap indítása mellett döntött, hanem 1926-ban az *Újság* lett a párt lapja, amit elősegített az a körülmény is, hogy a lap saját tudósítóval rendelkezett Bukarestben, Désen, Marosvásárhelyen, Nagyváradon, Szatmáron és Temesváron. Ennek ellenére a lap a következő év végén megszűnt, így a *Keleti Újság* lett a párt megszűnéséig az OMP sajtóorgánuma.

Az OMP megalakulását követően a párt székhelykeresztúri szervezetét Elekes Domokos vezette. 1929. december 15-én tartották a magyar párt helyi tagozatának (újra)alakuló és tisztújító ülését, amelyen ismét elnöknek választották meg, amelyet 1933-ban is megújítottak. A parlamenti választások az eredménytől függetlenül fontos szerepet játszottak a magyar közösség életében, mert ilyenkor lehetett csak politikai gyűléseket tartani. Ennek ellenére előfordult, hogy a választási gyűléseket a hatóságok betiltották. Így volt ez 1933 decemberében, amikor Abrudbányai Ede választási plakátjait – aki az Országos Magyar Párt képviselőjelöltje volt – a csendőrség leszedette, és a választási gyűlésen nem engedte felszólalni Elekes Domokos elnököt és Útő Lajos ügyvezető alelnököt. Elekes a beszükkült kisebbségi politizálás lehetőségei közepette lemondani kényszerült.

A királyi diktatúra időszakában a Nemzeti Újjászületés Frontján belül megalakult Magyar Népközösségben már nem vállalt tisztséget, ahogyan az 1940–1944 közötti kis magyar világban, az Erdélyi Párt keretében sem. A magyar kisebbségi politikába való bekapcsolódásának utolsó kísérlete 1946-ban történt. A megváltozott politikai körülmények között a magyarság ellenőrzött politikai szereplésére létrehozott Magyar Népi Szövetség (MNSZ) ekkor választott új vezetőséget. Az MNSZ 1990 tagot számláló székhelykeresztúri tagozata tisztújításra kényszerült, mert Nemes Mihály ideiglenes elnök lemondott. A helyi szervezet új elnökének Elekes Domokost választották meg, aki a megválasztását követő programbeszédében kiemelte: „Meggyőződése, hogy a Magyar Népi Szövetség egy olyan keret kell, hogy legyen, ahol minden ember osztályra való különbség nélkül, megtalálja a védelmet.” E véleményében azonban csalódnia kellett, mert a kommunista hatalomátvétel után a hatalomnak már más szervezetekre és emberekre volt szüksége.

Az impériumváltás után a magyar kisebbség fennmaradásának legfőbb támaszai az egyházak voltak. Az erdélyi unitárius egyház élén Ferencz József állt, akit még 1875-ben választottak meg püspökké. Az egyházi iskolák védelmében az egyházak megalakították a felekezetközi bizottságot, amelyben az erdélyi római katolikus, református és unitárius egyház képviselői vettek részt. Erre annál is inkább szükség volt, mert Erdélyben 1600 állami elemi iskolát szüntettek meg. Ugyanakkor a különböző felekezetek által fenntartott 771 magyar tannyelvű iskola kevés volt a magyar nemzetiségű tanulók részére, mivel ez a korábban részükre rendelkezésükre álló iskoláknak csak a 20%-át jelentette. Ezért az unitárius egyház a többi felekezettel együtt újabb egyházi fenntartású iskolák alapításával igyekezett pótolni az elvesztett iskolákat. Míg 1918-ban 25 unitárius fenntartású elemi iskola működött, addig 1926-ra ezek száma 38-ra emelkedett. Az állami segély mértéke ugyanakkor folyamatosan csökkent. A román tanítók számára bevezették a kultúrzóna fogalmát, ami azt jelentette, hogy a Csík, Háromszék és Udvarhely vármegyék területén állást vállaló tanítók 50%-kal magasabb fizetést, lakást, tíz hold föld ingyenes bérletét és költözési támogatást kaptak.

Az unitárius egyházra nehezedő politikai nyomás némileg csak akkor enyhült, amikor Ferencz József püspök 1921. április 10-én, Bukarestben Ferdinánd román király előtt letette a hűségesküt. Ugyanakkor a gazdasági nehézségek ezzel sem szűntek meg. Az unitárius egyház birtokainak jó részét a földbirtokreformmal a román állam kisajátította, és a kisajátítás után járó részleges pénzbeli kompenzációt sem fizette meg. Az impériumváltást követően első alkalommal 1921 októberében ült össze az egyházi Főtanács, amelynek feladata a kialakult

helyzet kezelése volt. Ferencz József az ülésen elmondott beszédében nem hallgatta el a küldöttek előtt a nehézségeket: „Mondhatom, hogy 45 évi püspökségem alatt nehezebb viszonyok között talán még a mai világháború folyamán sem éltünk, mint a közelebbi 1-2 év alatt. Iskoláink fenntartása, újaknak állítása, tanáraink, tanítóink, lelkészeink, köztisztviselőink fizetése, az agrártörvénnyel szemben birtokaink megvédése, a kormányrendeletekkel szemben magatartásunk nap-nap után annyi gondot ad, hogy azokat közmegnyugvásra mind megoldani teljes lehetetlen.”

A román közoktatási miniszter 1924-ben olyan rendeletet adott ki, amely rögzítette, hogy a felekezeti iskolák csak egy bizonyos vallásfelekezethez és nyelvet beszélő kisebbség iskolái, ezért nem fogadhattak be olyan tanulókat, akik ugyan a magyar nyelvet beszélték, de más vallásfelekezethez tartoztak. Ez burkoltan arra irányult, hogy az izraelita vallású magyar kisebbségi tanulókat leválasszák a magyar iskolai rendszerből. A középiskolai oktatásban 2285 iskolát szüntettek meg. Az unitárius egyház által fenntartott középiskolák közül a tordai líceum (gimnázium) szűnt meg, míg a kolozsvári és a székelykeresztúri gimnázium fenntartását az egyház továbbra is vállalta.

Az egyházak iskolafenntartási lehetőségeit az is megnehezítette, hogy a román állam eltérő mértékben adott államsegélyt az egyes felekezetek papjainak. Amíg a református, a római katolikus, és az unitárius lelkészek havi segélye 1320-1360 lej volt havonta, addig az ortodox lelkészek falun 3600, városon 6000 lejt kaptak. Ugyanakkor a magyar kisebbség felekezetei részére járó államsegély összegét sem folyósították teljes összegben. 1930-ban az unitárius egyház részére 150 millió lej államsegély járt volna, ehelyett 400 000 lejt folyósítottak, ami csak két tanár évi fizetése volt. Az egyháznak ezzel szemben 37 elemi iskolai tanító, illetve két gimnázium tanári karának fizetéséről és további kulturális feladatok költségeiről kellett gondoskodni. 6000 katasztrális holdnyi földbirtokot elvettek, és több esetben a mentesített 200 holdakat sem hagyták meg. Így az intézményi rendszer saját fenntartási lehetőségeit is elvették. Az unitárius egyház számára a politikai érdekérvényesítés lehetőségeit az is megnehezítette, hogy nem volt az egyháznak képviselője a román szenátusban, mivel ezt csak olyan egyházaknak engedélyezték, amelyek híveinek száma elérte a 200 000 főt.

Az unitárius egyház a nehéz gazdasági helyzetben az iskolarendszere átalakítását, illetve visszafejlesztését tervezte. Az Egyházi Képviselő Tanács az 1930. október 9-ei ülésén egy tervezetet készített elő az egyházi Főtanácsnak, miszerint a két egyházi fenntartású gimnázium közül a székelykeresztúri főgimnáziumot meg kell szüntetni. Az *Unitárius Egyház* című lap 1930. decemberi számában közölte azokat a cikkeket, állásfoglalásokat, támogató nyilatkozatokat,

amelyek a gimnázium fenntartása mellett szóltak. Elekes Domokos a lap vezércikkében egyenesen azt fejtette, hogy „alá kell-e vesse magát a főtanácsai többség a hívők többsége akaratának?” A gimnázium létét fenyegető, korábbi történelmi példákon keresztül arra a konklúzióra jutott, hogy régebben az iskolát érintő kérdésekben csak „az egyházközségek véleményének bekérése mellett, az egyházkörök előzetes meghallgatása és véleménye alapján kialakult többségi akarat döntötte el annak sorsát.” Udvarhely vármegye két egyházköre és a Felső-fehéri Egyházkör is előzetesen úgy foglalt állást, hogy a székelykeresztúri gimnáziumot kell fenntartani. A három egyházkör pedig az unitárius hívek 60-70%-át jelentette. Érvelésének azzal is nyomatékot kívánt adni, hogy az egyházi Főtanács esetleges negatív döntése esetén még az egyházi egység is veszélybe kerülhet.

Péter Lajos szintén történelmi példák felsorolásával arra a következtetésre jutott, hogy „ott az iskola helye, ahol a nép lakik”. Az unitárius egyház székelyföldi fennmaradását egyenesen a gimnázium fennállásához kötötte. Elekes Dénes, az iskola felügyelő gondnoka amellet érvelt, hogy az egyház pénzügyi helyzetén a székelykeresztúri gimnázium fenntartása javítana, ugyanis olcsóbb lenne a székelyföldi gimnáziumot működtetni, mint a kolozsvárit. Azt javasolta, hogy a kolozsvári főgimnáziumot szüntessék meg, és helyette nevelőotthon létesüljön, mivel ez az egyháznak az épületek hasznosításából származó bevétele mellett kisebb kiadást jelentene. Ezt a véleményt képviselte Osváth Árpád is, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy egy nevelőotthon nyitása a kolozsvári iparos és kereskedő tanulóknak, a középiskolások, valamint a főiskolai és egyetemi hallgatók részére az étkezés megszervezésével komoly segítséget jelentene amellet, hogy az egyház is újabb híveket nyerhetne. Gálfalvi Samu cikkében pedig azt vizsgálta meg, hogy lehet-e életképes egy algimnázium úgy, hogy mellette gazdasági iskola is nyílik. A többi felekezet bár szintén nehéz gazdasági helyzetben volt, nem szüntette meg, csak átszervezte a középiskoláit. Ha csak unitárius algimnázium maradna a Székelyföldön, úgy a szülők olyan iskolába íratnák be a gyermekeiket, ahol az érettségit is le tudják tenni. Ütő Lajos a székely nép történelmi elhelyezkedését elemezve jelentette ki, hogy csak a székelykeresztúri gimnázium ad olyan lehetőséget a székely családok részére, amellyel kisebb költségek mellett helyben járhatnak iskolába a gyermekeik.

Az unitárius vallásúak mellett a reformátusok is az iskola fennmaradását szorgalmazták. Deák Berta, a református tanítóképző hallgatója bejelentette, hogy megindították a gyűjtést az iskola fennmaradása érdekében. Az OMP Udvarhely vármegyei szervezete határozatot hozott, miszerint a párt országos vezetése kezdjen tárgyalásokat az unitárius egyház vezetésével, hogy milyen fel-

tételek mellett lehet fenntartani a gimnáziumot, és ne a székelykeresztúri középiskolát, hanem a kolozsvárit szüntessék meg. „A Székelyföld nem fosztható meg ezen kultúrintézménytől, mert ez esetben megszűnik az a természetes lehetőség, amely a székelység központjában és a legunitáriusabb vidéken levő gimnáziumba önként tereli a tanulni vágyó és arra képes székely ifúságot.” A gimnázium előjárósága pedig fellebbezést terjesztett elő az egyházi Főtanácsnak: alakítson egy olyan bizottságot, amely összetételénél fogva megfelelné az unitárius lakosság földrajzi eloszlásának, ugyanis véleményük szerint a nagy többségében kolozsvári egyházi tanácsosokból álló Egyházi Képviselő Tanács nem lehet illetékes a fellebbezés elbírálására. A bizottság véleménye után a zsinati főtanács lenne a kérdésben jogosult dönteni.

Ilyen előzmények után ült össze 1930. december 14–15-én, Kolozsváron az egyházi Főtanács, hogy eldöntse az unitárius gimnáziumok sorsát. Pap Mózes, a székelykeresztúri gimnázium volt igazgatója a határozati javaslat tárgyalása során olyan előterjesztést tett, amely lehetővé tette a gimnázium fennmaradását, amennyiben a fenntartás anyagi fedezetét egyházon kívüli forrásból az iskola biztosítja. Az egyházi Főtanács ezt a javaslatot hosszas vita után elfogadta, és úgy döntött, hogy a székelykeresztúri főgimnáziumot az 1931–1932-es tanévtől kezdve gimnáziummá alakítja át, amely mellé gazdasági iskolát szervez. Ugyanakkor lehetőséget ad arra, hogy a felső tagozatot társadalmi úton, az egyházi költségvetést nem terhelő módon fenntartsák.

Az egyházi Főtanács határozatának ismeretében 1931 januárjában megalakult az iskolafenntartó bizottság, amelynek elnökévé Elekes Domokost választották meg. Elsőként a volt hallgatókat, a keresztúri vendiákokat és a többi egyházat szólították fel az adakozásra, mivel május 31-ig elő kellett teremteni a következő tanév költségeinek fedezetét, amit az egyház már nem finanszírozott. Az adományok, így a fenntartási költségek jó része a Keresztúri, az Udvarhelyi és a Felsőfehéri Unitárius Egyházközből érkezett. Elekes Domokos mellett különösen Pap Mózes tett sokat az adományok gyűjtése érdekében. Az ötven unitárius egyházközség mellett 1290 magánszemély 100 és 1000 lej közötti adományaiból évi 230 000 lej folyt be. Nemcsak unitáriusok, hanem római katolikusok, reformátusok és evangélikusok is adtak adományokat az iskola támogatására. A kisebb adományok gyűjtésére megszervezték az úgynevezett tojásakciót, ami azt jelentette, hogy valamennyi keresztúri unitárius család hetenként két tojást adott a gimnáziumnak, amelyek értékesítéséből származó pénz szintén a gimnázium pénztárába került. A társadalmi fenntartás ideje alatt tízmillió lej sikerült összegyűjteni, amelyből négymillió lej összeget egyedül Elekes Domokos adott a költségekre.

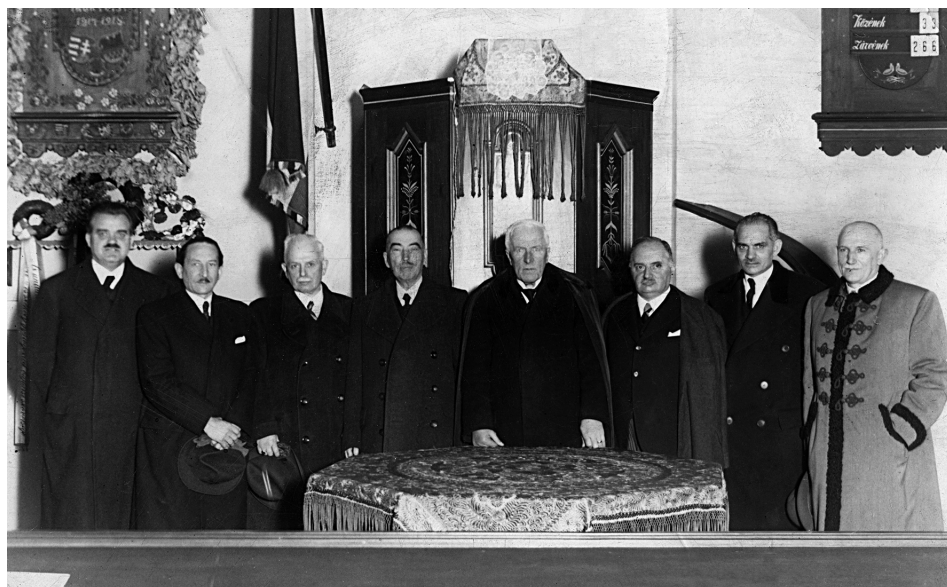
A keresztúri gimnázium társadalmi fenntartása megfordította az egyház vezető testületeinek közhangulatát is. Az egyházi Főtanács 1931. decemberi ülésén Mikó Lőrinc már úgy nyilatkozott, hogy az egyház egyetlen iskolát sem akar bezárni az államsegély folyósításának elmaradása miatt. A gimnázium társintézménye, a téli gazdasági iskola 1932-től induló kétéves képzéseinek pedig székely gazdák sokaságát nevelték ki, akiknek minden képzési költségét az egyház vállalta magára. Az egyházi Főtanács méltányolva a gimnáziumi felső tagozat hét éven át tartó önfenntartását, úgy határozott, hogy 1938-tól ismét vállalja a székelykeresztúri gimnázium felső tagozata költségeinek egyházi költségvetésből való finanszírozását. Elekes Domokost 1939 februárjában az iskolafenntartó gondnokának választották meg. Ekkor mondták róla a megválasztását követő méltatásban: „Gondnok iskolájának ilyen szép sorát még soha nem viselte. Élre állt és nem nyugodott addig, amíg társadalmi szervezés útján nem biztosította a keresztúri és környéki székelység számára ennek az iskolának a felső tagozati működését is.”

A keresztúri gimnázium felső tagozatának megszüntetési szándéka azonban kihatással volt az unitárius egyházon belüli szervezeti viszonyokra is. 1931-ben megindult egy egyházszervezeti reformmozgalom, amely mögött az Udvarhelyi, a Felsőfehéri és a Keresztúri egyházkör javaslata állt, amelyet Osváth István terjesztett elő, és a célja, hogy megvalósuljon az arányos képviselet az egyházi testületekben. Az egyházi Főtanácsban a kolozsi egyházkör felülreprezentált volt, mivel az egyház híveinek 6%-ára 71 tanácsstag jutott, míg ezzel szemben a keresztúri egyházkörnek 21,3%-os arány mellett csak 27 képviselője volt. Az unitárius egyház egyházjogásza, dr. Tóth György jelentésében konzerválni kívánta az addigi helyzetet: az egyházi tanácsosok kooptálása mellett a képviselet elvét legfeljebb 50%-os mértékig engedte volna érvényesíteni. Az egyház által kiküldött bizottság „indokolatlannak és elfogadhatatlannak” tartotta a keresztúri egyházkör javaslatát. Elekes Domokos a vitacikkében ugyanakkor azzal is érvelt, hogy az utolsó húsz évben a három szövetkezett egyházkör papjainak sorából egy sem lett az egyházi Főtanács örökös tagja. Így fordulhatott elő olyan helyzet, hogy az egyik főtanács ülésen azok döntöttek az egyházi alkalmazottak fizetéséről, akik maguk is érintettek voltak. Tóth György válaszában az egész javaslatot kockázatosnak minősítette, mert véleménye szerint a választási elv tiszta alkalmazásával sérülne az egyházi tanácsosok értékalapú kiválasztásának elve.

Az unitárius egyház megoldatlan belső szervezeti, irányítási problémáira rámutatott a medgyesi mozgalom esete. A Boros György idős püspökkel elégedetlen fiatalabb lelkésznevezdek képviselői Medgyesen gyűltek össze, hogy követeléseiket egy memorandumban dolgozzák ki. Elsősorban a Ferencz József püspök

halála után új püspököknek megválasztott Boros lemondását szerették volna elérni, mivel főként őt okolták az egyház nehéz társadalmi és gazdasági helyzetéért. A mozgalom mögött ugyanakkor személyi ambíciók is megbújtak, elsősorban Kiss Elek egyházi főjegyző részéről. Elekes Domokos nem vett részt közvetlenül az eseményekben, azonban a mozgalom céljaival szimpatizált. Boross Györgyöt 1938-ban sikerült lemondatni a püspöki tisztségről, helyébe azonban nem Kiss Eleket, hanem Varga Bélát választották meg püspököknek. Elekes Domokost 1938. október 2-án az erdélyi unitárius egyház főgondnokának választották meg. A megválasztását méltató újság kiemelte, hogy „az új főgondnok buzgó közéleti munkásságával szerezte meg hitfelei bizalmát”. Elekes a világi főgondnoki tisztség 1708-ban történt létrehozása óta az erdélyi unitárius egyház 33. főgondnoka volt. A megválasztását követően kijelentette, hogy „Káli Nagy Elek nyomdokain haladva szükség esetén az anyagi áldozatok meghozatalától sem fog megriadni”. Főgondnoki tevékenysége azonban csak rövid ideig, mindössze három évig tartott, ami egybeesett Varga Béla püspök hivatali működésével. 1940. november 7-én beadta a lemondását, azonban a zsinat megtartásáig a hivatalában maradt.

Elekes Domokos utolsó egyházvezetői ténykedése Észak-Erdély visszatérése, a kis magyar világ kezdetére esett. Az egyház Főtanácsa Kolozsváron 1941. január 12-én rendkívüli ülést tartott, amelyen visszafogadták az egyház kebelébe

*Az unitárius egyház vezetői a budapesti Unitárius Misszióházban.
Középen József Miklós püspök, jobb szélén dr. Kiss Elek és dr. Elekes Domokos*

a IX. egyházkört, vagyis a magyarországi unitárius egyházat. Az emelkedett, ünnepélyes hangulatban Elekes a belső ellentétek félretételét kérte. Az egyházi Főtanács Marosvásárhelyre, az unitárius vallást törvényesítő történelmi országgyűlés 370. évfordulójára, április 27-re összehívta a Zsinati Főtanácsot. A marosvásárhelyi zsinaton tartott megnyitóbeszédében a román hatalom által 1934-ben felosztatott keresztúri zsinatra emlékezett, remélve, hogy a magyarországi hívekkel kiegészülve az egyház új fejlődési pályára lép. A zsinaton Józán Miklóst választották meg az egyesült unitárius egyház püspökévé, dr. Gelei Józsefet pedig az egyház főgondnokává. Elekes Domokost, munkáját elismerve, az egyház örökös főgondnokának nevezték ki.

A kommunista államhatalom az erdélyi magyar kisebbség egyházait sem kímélte. 1950 elején a kommunista párt irányvonalát követő erdélyi magyar lapokban egymás után jelentek meg a központi pártirányítást mutató, azonos szövegezésű „leleplezések” az egyházi vezetőségben meghúzódo „népellenes figurákról”. Közéjük sorolták Elekes Domokos földbirtokost, akinek földjeit az állam kisajátította, így az új állami főhatalom nemcsak a munkájától, hanem a megélhetésétől is megfosztotta.

Szegényen, a közössége által elfeledve 1962. augusztus 25-én, életének 73. évében hunyt el. Gyászjelentése szerint: „Életét népéért, egyházáért végzett fá-

A siménfalvi Elekes-ház

radhatatlan munka töltötte be” – aminél átfogóbb, teljesebb értékelést ma sem lehet írni róla. Sírja a siménfalvi temetőben ma is megtalálható.

Források és felhasznált irodalom

Levéltári források

A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, HMI Hadtörténelmi Levéltár

Korabeli sajtó

Budapesti Közlöny, Keresztény Magvető, Unitárius Egyház, Unitárius Közlöny, Unitárius Naptár 1940, Ellenzék, Keleti Ujság, Brassói Lapok, Marosvásárhelyi Népujság, Romániai Magyar Szó, Erdélyi Szemle, Magyar Szemle, Székely Napló

Szakirodalom

BÁRDI Nándor, *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről* (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2013).

A Magyarországi Unitárius Egyház Főtanácsának 1941. januárius hó 12-én Kolozsváron tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve, szerk. BENCZÉDI Pál (Kolozsvár: Pallas Könyvnyomda, 1941).

A Magyarországi Unitárius Egyház Zsinati Főtanácsa Marosvásárhelyen, a Városháza dísztermében 1941. június hó 29-én tartott ülésének jegyzőkönyve, szerk. BENCZÉDI Pál (Kolozsvár: Pallas Könyvnyomda, 1941).

Boros György *unitárius püspök naplója 1926–1941*, sajtó alá rendezte és bevezető tanulmánnyal ellátta KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2001).

EGRY Gábor, *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2008).

Összeomlás, uralomváltás, nemzetállam-építés 1918–1925. Dokumentumválogatás I., Románia, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta EGRY Gábor (Budapest: Napvilág Kiadó, 2019).

EGYED Ákos, *A székelyek rövid története. A megtelepedéstől 1989-ig* (Csíkszereda: Pallas Akadémia Könyvkiadó, 2013).

Erdélyi mártírok és hősök aranykönyve, sajtó alá rendezte VISNAI Vilmos (Pécs: az Erdélyi mártírok és hősök aranykönyve szerkesztőbizottsága, 1941).

A székelykeresztúri Orbán Balázs – volt unitárius – gimnázium 200 éves története. Az unitárius egyház és a székelykeresztúri Orbán Balázs gimnázium, szerk. FEKETE János (Kolozsvár, 1993).

FLEISZ János, *Az erdélyi magyar sajtó története 1890–1940* (Pécs: Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, 2005).

GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900) I–II.* (Kolozsvár: Minerva, 1935).

GYÖRGY Béla, *A Romániai Országos Magyar Párt története* (Csíkszereda: Pro-Print Kiadó, 2017).

Keresztény Magyar Közéleti Almanach III. Erdély (Az I. és a II. kötet pótlásával), szerk. HORTOBÁGYI Jenő (Budapest, 1941).

Georghe IANCU, „Erdély, a Bánság és a magyarországi román területek Kormányzótanácsa”, in *Impériumváltás Erdélyben (1918–1920)*, szerk. KOVÁCS KISS Gyöngy (Kolozsvár: Komp-Press Kiadó, Iskola Alapítvány Kiadó, 2020), 123–158.

A Kolozsvári Unitárius Gimnázium évkönyvei 1906–1940.

N. N., „A kisebbségek kiszorítása az ügyvédi karból”, *Magyar Kisebbség* 16., 9–10. sz. (1937): 259–263.

KOVÁCS Sándor, *Unitárius egyháztörténet* (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2009).

Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban. Dokumentumok, szerk. L. BALOGH Béni (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2020).

MAKKAI László, „A kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem története 1872–1919”, in *Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem története*, szerk. BISZTRAY Gyula, SZABÓ T. Attila, TAMÁS Lajos (Kolozsvár: Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása, 1941).

MÁTHÉ Zsigmond, „Emlékezetből a medgyesi találkozóról”, *Keresztény Magvető* 111., 2. sz. (2005): 179–183.

MIKES Imre, *Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig* (reprint kiadás) (Sepsiszentgyörgy: Kaláka Könyvek, 1996).

MIKÓ Imre, *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig* (reprint kiadás) (Budapest: Optimum Kiadó, 1988).

ORBÁN János, *Székelykeresztúr története* (Kolozsvár: Minerva Rt., 1943).

PÁL János, „Újabb adalékok a medgyesi mozgalom történetéhez”, *Keresztény Magvető* 113., 4. sz. (2007): 420–428.

PÉTER Lajos, *150 év emléke. Az 1943. június 5-iki vándiák találkozó és a június 6-iki emlékünnepek alkalmával elmondott beszédek, költemények és elbeszélések* (Kolozsvár: Minerva Rt., 1944).

Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944, szerk. ROMSICS Ignác, BÁN D. András, DIÓSZEGI László, FEJŐS Zoltán, VINNAI Győző (Budapest: Teleki László Alapítvány, 1995).

A Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium évkönyvei 1902–1940.

VERESS Emőd, „Erdély 1919-ben: a magyar igazságszolgáltatástól a román igazságszolgáltatásig”, *Erdélyi Jogélet* 2. sz. (2020): 150–167.

VOFKORI György, *Székelykeresztúr képes története* (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2002).

KÖNYVSZEMLE

ENYEDI PÁL – MÁRK ATTILA, *A Magyar Unitárius Egyház orgonái I. A Háromszék-Felsőfehéri és a Székelyudvarhelyi Egyházkör* (Kolozsvár–Budapest: Magyar Unitárius Egyház – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2021), 575 old.

A szóban forgó legújabb orgonamono-gráfia Márk Attila árkosi unitárius énekvezér és Enyedi Pál, a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem tanára alapos és kitartó munkájának eredménye. Már előjáróban hangsúlyozni kell, hogy ez a munka példaértékű, és hogy az erdélyi orgonákról szóló monográfia jellegű publikációk közül bizonyára ez a legalaposabb, és a megszabott kereten belül (a Magyar Unitárius Egyház összes orgonájának felméréséről van szó) a legteljesebb és legátfogóbb.¹

A munka az árkosi orgona építésének 140. jubileumával kezdődött. Az orgona történetét kutatva, 2012-ben Márk Attila árkosi unitárius énekvezér átvizsgálta gyülekezetének levéltárát. Így derült ki, hogy a mai orgonának volt egy 1821-ben épített elődje. Az izgalmas felfedezés készítette Márk Attilát arra, hogy a szomszéd unitárius gyülekezetekben is folytassa ezt a

munkát. Nagyon érdekes felfedezéseit a *Háromszék* és a *Hargita Népe* napilapokban megjelent cikkeiben adta közre. Az anyag a *Magyar Egyházzene* folyóirathoz is eljutott, felkeltve a szerkesztő, Enyedi Pál érdeklődését, aki segítőtársként kapcsolódott be a kutatásba. 2015 óta a szerzőpáros a Magyar Unitárius Egyház megbízásával folytatta munkáját azzal a céllal, hogy az egész egyház orgonatörténetét feltárják.

A kutatás egy része a levéltárak anyagának feldolgozása volt, amelynek során a szerzők a gyülekezeti, egyházköri és püspökségi archívumokat kutatták át orgonát említő bejegyzések után, de az állami és egyéb irattárakat is meglátogatták. Ehhez járult egy hosszan listázott, átfogó szakirodalom vizsgálata (beleértve helyi monográfiákat és egyéb másodlagos forrásokat, talán csak mellékesen előkerült néhány orgonaadattal), amivel az unitárius egyház orgonáira vonatkozó tudnivalókat kiszűrték és feldolgozták. A könyv hátsó borítóján említett „sok ezer oldal” átolvasott irat és irodalom szerény megfogalmazás, a „több mint

¹ A kolozsvári Vallásszabadság Házában 2022. május 24-én 18 órai kezdettel megtartott könyvbemutatón elhangzott szabad előadás írott összefoglalója.

tízezer oldal” vagy akár „több tízezer oldal” jobban megközelítheti a valóságot. A kutatás másik fontos része volt minden hangszer alapos felmérése a helyszínen. Sokszor sikerült elrejtett beírásokat felfedezni, vagy nehezen észrevehető nyomok alapján az orgona korábbi szerkezetét, illetve átépítésének történetét feltárni. Mindez sok ezer kilométeres utazással járt – olykor egy-egy orgonát vagy levéltárat kétszer is meg kellett látogatni – és sok ezer óra munkát jelentett.

Eredményként nagyon sok érdekes és értékes, eddig nem ismert adat került napvilágra, amely tudósít orgonaépítők tevékenységéről – beleértve a javításokat, a benyújtott, de esetleg nem is kivitelezett terveket és árajánlatokat – vagy korábbi, már nem létező orgonákról. Az első kötet összesen harmincnyolc gyűlekezet orgonáinak történetét, illetve leírását tartalmazza. Az anyagot olvasva belemerülhetünk a múlt mindennapjaiba és azok problémáiba is. A fellelt dokumentumok függvényében részletesen olvashatunk mind az orgonaalapok gyarapításáról, mind az építési tárgyalások és elszámolások folyamatáról. Sokszor értesülünk arról, hogy nehéz volt egy orgonaépítés után megfelelő organistát találni. A sokféle adatnak köszönhetően a könyv nemcsak hangszer- és zene-történeti jelentőségű, hanem gyűlekezet- és egyháztörténeti szempontból is értékes. Ugyanígy akár további ipar- vagy kereskedelem-történeti munká-

hoz is anyagot szolgáltatathat, mivel sok szerződést tartalmaz, illetve a fizetésről és egyéb, a munkaviszonyokról szóló részleteket.

Hogy e munka jelentőségét felmérhessük, az erdélyi orgonák kutatásának történetére is pillantást kell vetnünk. Az első földrajzilag és felekezetiileg átfogó könyv Dávid István 1996-ban megjelent *Műemlék orgonák Erdélyben* című műve volt. Ez elsősorban leltári adatokon alapszik, néhány esetben levéltári kutatás és/vagy helyszíni vizsgálat során előkerült adatokat is közöl, és körülbelül ezer orgonát említ. 2000-ben jelent meg Hermann Binder *Orgeln in Siebenbürgen* című könyve, amely főleg a szász evangélikus egyház orgonáiról szól, ezeknek teljes felsorolásával és építőikről közölt adatokkal.

Azóta több kutatási eredmény jelent meg részterületekről; így mások mellett Molnár Tünde a 20. század orgonáiról írt, Orosz Otília az Érmelléki Református Egyházmegye hangszereiről, Steffen Schlandt a Barcaság orgonaépítőiről, Sipos Dávid négy történelmi református egyházmegye orgonáiról (itt is sok új adat került elő nagyon részletes levéltári kutatással), jelen sorok írója Kolozs, Szilágy és Beszterce-Naszód megye orgonáiról. Az említett munkák közül egyesek inkább a szakirodalom kiértékelésén alapszanak, mások a helyszínelésre vagy a levéltári kutatásra összpontosítanak. Fontos hangsúlyozni, hogy egyedül a ma be-

mutatandó monográfia törekszik egyforma alapossággal mindhárom megközelítésre.

Példaértékű és az erdélyi történelmi egyházak közül egyedülálló az unitáriusok teljes egyházra vonatkozó megbízása, sőt anyagi támogatása, amelyhez öröndetes módon a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem segítsége is társult a kutatási program befogadásával. Nem biztos, hogy ezek nélkül lett volna kellő kitar-

tás az immár tíz éve folyó munka első részét ilyen alaposan végigvinni. A terv kivitelezésével az unitárius egyház elsőként és egyetlenként mondhatja majd, hogy orgonáinak kutatása teljesen befejezett munka, hogy gyakorlatilag minden adat, amely levéltárakból, szakirodalomból és másodlagos forrásokból, valamint helyszíni vizsgálattal kideríthető, összegezve kiadásra került.

Erich Türk

Halottunk

Péterfi Sándor

Május 16-án délelőtt, hatvanhatodik életévében hirtelen elhunyt Péterfi Sándor nyugalmazott unitárius lelkész.

Középajtáról indult élete 1955. augusztus 10-én. A hazának és a magyar művelődésnek oly sokat adó szerteágazó Péterfi (-fy, -ffy) család leszármazottja. Mint maga is mondogatta, „onnan jött, ahol csokorba szedték a vadrózsákat”. Középiskoláit Baróton fejezte be 1974-ben, majd két évvel később, az 1976/77. tanévben a sikeres felvételi után megkezdte tanulmányait a Kolozsvári Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézetben. 1980. szeptember 26-án szakvizsgázott, ezt követően nevezték ki az egykor jobb napokat látott aprócska gyülekezetbe, Kidébe. 1980. november 1-jétől 1983. június 30-áig volt a település unitárius lelképásztora. A csekefalvi gyülekezet meghívását elfogadva 1983. július 1-jével itt folytatta lelkészi szolgálatát 1992. január 31-ig. Pappá szentelésére 1984. december 2-án került sor a tordai zsinaton. 1986-ban kötött házasságot Bencző Erikával, e házasságból született Sándor (1987. június 18.) és Dénes (1989. március 6.), mindkét fiú a kolozsvári János Zsigmond Unitárius Kollégiumban érettségizett. Ötévnyi kissolymosi szolgálat után 1997. október 1-jétől a küllődombói egyházközség hívta meg lelkészének. Október 12-én tartott beiktató ünnepségén beszédét az 1Móz 12,1 és az ApCsel 3,6 alapján mondta. Lelki kincseit 2018. július 1-jéig osztotta meg a nagy múltú Küllő menti egyházközségben, harmincnégy évnyi szolgálat után egészségügyi okok miatt kérte nyugdíjazását. A Péterfiek ősi fészkében, Középajtán kívánta eltölteni feleségével a békés nyugalom éveit.

Hazatért rokonsága közé, arra a földre, amelyből vétetett. Emléke legyen áldott, pihenése csendes!

ABSTRACTS

Mihály Balázs: *Recently Discovered proceedings of the 1570 Marosvásárhely (Târgu Mureș) Synod*

This article focuses on the proceedings of the February 2, 1570 synod in Marosvásárhely (Târgu-Mureș) that have been discovered in a book among Czech Bishop Jan Blahoslav's (1523–1571) extensive correspondence. Among the Bishop's correspondents was the famous Transylvanian antitrinitarian physician living in Moravia, Tamás Kolozsvári Jordán (1539–1585), who sent him these proceedings. It is not known for certain from whom Kolozsvári Jordán received these proceedings. However, based on other documents, he may have received them from Georg Purkircher (1530–1577), the Pozsony (Bratislava) humanist.

These proceedings add significant information about the events of 1570, since the only other records for that year in the Unitarian archives were for the synod of September 5th, also in Marosvásárhely.

We must see a link between this synod and the decision of the Diet of Medgyes (Mediaș) in January 1570.

Of the fourteen items of these proceedings, the last four are novelties. Articles XI and XII deal with baptism and provide for the excommunication of those who wish to practice rebaptism.

Article XI outlines a solution, in line with the basic message of the Reformation (faith and beliefs should be based on the heard word of God), not to baptize infants, but only those who have already received some form of education.

No less exciting are the last two Articles containing measures for church organization. Article XIII would make it the church's right to decide who has received the gift of revelation, and explicitly forbids anyone to come forward with proposals without first consulting the church, i.e. apparently its pastor.

Keywords: baptism, Diet (Medgyes, 1570), excommunication, Marosvásárhely (Târgu-Mureș), Medgyes (Mediaș), Pozsony (Bratislava), rebaptism, reformation, revelation, synod (Marosvásárhely, 1570); Blahoslav, Jan (1523–1571); Kolozsvári Jordán, Tamás (1539–1585); Purkircher, Georg (1530–1577)

Lehel Molnár: *The Concept, Development, Purpose, Types and Practice of Church Visitation (Canonica Visitatio)*

This article explores the history, development and types of *canonica visitatio* (canonical visitations), from antiquity to the 18th century. The institution of canonical visitation, i. e. the visit of an ecclesiastical superior to a church prescribed by the laws of the Church, is a form of the Catholic Church's control that dates back to the 5th century, and has its roots in the apostolic age.

The apostles were sent out to visit newly founded Christian churches in difficulty, primarily to check their religious and moral purity. This is the biblically-based precedent on which later councils built the church visitation system.

By the 5th century, the priestly hierarchy was established, with the bishop at the top of the hierarchy exercising visitation and control over the churches under his jurisdiction, including their priests and the faithful. The article summarizes the development of the legal framework of visitation (from the 6th century onwards), describes the visitation provisions of the Council of Trent (1545–1563) and their implementation in Hungary, discusses Catholic visitations in parts of Europe that came under Turkish rule, and then turns to the types of visitations that initially applied to Protestants (see *Explanatio Leopoldinum*, 1691; *I. Carolina Resolutio*, 1731; *II. Carolina Resolutio*, 1734).

After a discussion of Protestant visitations, the article describes the visitation customs of the Lutheran and Calvinist churches, and then turns to the visitations of the Hungarian Reformed and Lutheran churches.

Keywords: Calvinist Church, *canonica visitatio*, Catholic Church, church history, Council of Trent (1545–1563), *I. and II. Carolina Resolutio* (1731, 1734); *Explanatio Leopoldinum* (1691), Lutheran Church, priestly hierarchy, Protestant visitation, Turkish rule, visitation

Borbála Lovas: *The Book Covers' Secrets: About Book Lending, Inscriptions, Prayer, and Incantations*

The Harris Manchester College Library at Oxford contains four volumes of György Enyedi's (1555–1597) *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* (*Explanations of the Places of the Old and New Testaments*) – two Latin editions and two Hungarian editions. One of the Hungarian editions contains some

curious notes, old prayers (relating to superstition, magic and folklore traditions) and notes about exchanging manuscripts of sermons for copying.

The main aim of this article is to introduce this handwritten heritage (prayers and practical notes), and the related body of sermons and contemporaneous sources, and to provide practical details about 17th-century copying traditions.

Keywords: 17th-century copying tradition, *Explicationes...*, folklore, Harris Manchester College, magic, prayers, practical notes, superstition; Enyedi, György (1555–1597)

Sándor Előd Ösz: *Rudolph Gwalther's Sermons in the Unitarian Pulpits of Magyarsáros and Ádámos*

Until the 1948 nationalization by the Romanian Communist government, the Unitarian College of Kolozsvár (Cluj-Napoca) preserved three commentaries of the Zurich reformer, Rudolph Gwalther (1519–1586) (*In divi Pauli apostoli epistolas omnes homiliarum archetypi*, 1589; *In d. Pauli apostoli epistolam ad Galatas homiliæ*, 1581; *In Iohannis apostoli et evangelistæ epistolam canonicam homiliæ*, 1589). The three works were bound together in 1596 in a South German bindery. It may have been a gift of György Károlyi S., the minister of Marosvásárhely (Târgu Mures) (1587–?). In 1694, it was given to the Unitarian minister Sámuel Pesthi (?–1717) in Magyarsáros (Deleni). Pesthi studied at the Unitarian College in Kolozsvár, was rector of the Unitarian school in Torda (Turda) from 1691 to 1693, and later the minister of Magyarsáros (1639–1715) and Ádámos (Adămuș) (1715–1717).

Pesthi used the sermon volume intensively. Alongside the nearly 500 printed sermons, there are marginal notes indicating where he used the text when editing a sermon, and next to 300 homilies he wrote down when he delivered the sermon.

The marginal notes show his broad theological education: he was familiar with the works of Heinrich Bullinger (1504–1575), Wolfgang Musculus (1497–1563), Heinrich Moller (1488–1524), David Chyträus (1530–1600), Johann Crell (1590–1633) and Etienne de Courcelles (1586–1659).

He took the text of a third of the 300 sermons, 107 in all, from the Epistle to the Romans, but he preached on almost all the New Testament epistles – not only on Sunday mornings and afternoons, but also on Tuesdays and Fridays, on feast days and at funerals.

A cross-section of Samuel Pesthi's preaching ministry is presented in the table attached to this study. The dates of the sermons known from the text are arranged chronologically, the day of the week is marked, the text is indicated, and Pesthi's other notes on the circumstances of his preaching are also indicated.

Keywords: Ádámos (Adămuș), Bullinger, Heinrich (1504–1575); Chyträus, David (1530–1600); Crell, Johann (1590–1633); de Courcelles, Etienne (1586–1659); Gwalther, Rudolph (1519–1586); *In divi Pauli apostoli epsitolas omnes homiliarum archetypi* (1589), *In d. Pauli apostoli epistolam ad Galatas homiliae* (1581), *In Iohannis apostoli et evangelistae epistolam canonicam homiliae* (1589), Kolozsvár (Cluj-Napoca), Magyarsáros (Deleni), marginal notes, Marosvásárhely (Târgu Mures), Moller, Heinrich (1488–1524); Musculus, Wolfgang (1497–1563); nationalization (Romanian Communist), New Testament, Pesthi, Sámuel (?–1717); preaching habits, sermons, Torda (Turda), Unitarian College of Kolozsvár, Zürich

Gábor Rokolya: “Church and school have kept us Hungarians”. Domokos Derzsi Elekes, Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc) lawyer

Domokos Derzsi Elekes (1889–1962), an attorney-at-law in Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc), was a prominent figure in the history of the Transylvanian Unitarian Church in the first half of the 20th century. In 1930, the Unitarian Church decided, due to its difficult economic situation, to close its grammar school in Székelykeresztúr but keep the one in Kolozsvár (Cluj-Napoca). Following the decision, a School Funding Committee was formed, chaired by Domokos Elekes. For seven years the Székelykeresztúr grammar school operated with private funds, until 1938, when it was again financed by the church. In recognition of Elekes' merits, the Transylvania Unitarian Church elected him as its superintendent in 1938, a post he held for three years.

Keywords: Elekes, Domokos (1889–1962); School Funding Committee, Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc), Transylvanian Unitarian Church, Unitarian schools

STUDII

Mihály Balázs

Tezele recent descoperite ale Sinodului de la Târgu Mureș din 1570 107

Lehel Molnár

Conceptul, dezvoltarea, scopul, tipurile și practica vizitei bisericești. 120

Borbála Lovas

Secretul unor coperte de carte: despre împrumutul de carte, inscripții, rugăciune și magie 144

Sándor Előd Ösz

Predicile lui Rudolph Gwalther rostite din amvoanele unitariene din Deleni și Adămuș 163

ATELIER

László Nagy

Jurnalul pastorului Attila Simó din 1945 182

Sámuel Ferenczi Z.

Toast cu pocalul Berde. 194

VARIA

Gábor Rokolya

Domokos Derzsi Elekes, avocat din Cristuru Secuiesc. 196

RECENZIE

Erich Türk

Pál ENYEDI, Attila MÁRK, *Orgile Bisericii Unitariene Maghiare I. Eparhiile Háromszék-Felsőfehér și Székelyudvarhely* (Cluj-Napoca–Budapesta: Biserica Unitariană Maghiară – Grupul de Cercetare a Universității de Muzică Ferenc Liszt, 2021), 575 pp. 216

Obituar

Sándor Péterfi 219

Rezumate 220

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztnymagveto@unitarius.org

Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

Mihály Balázs

The Recently Discovered Proceedings of the 1570 Târgu Mureş Synod 107

Lehel Molnár

The Concept, Development, Purpose, Types and Practice of Church

Visitation or Canonica Visitatio 120

Borbála Lovas

The Book Covers' Secrets: About Book Lending, Inscriptions, Prayer, and

Incantations 144

Sándor Előd Ösz

Rudolph Gwalther's Sermons in the Unitarian Pulpits of Magyarsáros and

Ádámos 163

WORKSHOP

László Nagy

Pastor Attila Simó's Diary from 1945 182

Ferenczi Z. Sámuel:

Berde Toast 194

VARIA

Gábor Rokolya

"Church and school have kept us Hungarians". Domokos Derzsi Elekes,

Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc) lawyer 196

BOOK REVIEW

Erich Türk

Pál ENYEDI, Attila MÁRK, *Organs of the Hungarian Unitarian Church I. Háromszék-Felsőfehér and Székelyudvarhely Dioceses* (Cluj-Napoca – Budapest: Hungarian Unitarian Church – Ferenc Liszt University of Music Research Group, 2021), 575 pp. 216

Obituary

Sándor Péterfi 219

Abstracts 220

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org

Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.

